

Центр внутрішньополітичних досліджень
Center for Domestic Policy Studies

СУСПІЛЬСТВО, ТРАНСФОРМОВАНЕ ВІЙНОЮ

Аналітична доповідь
Електронне наукове видання

За повного або часткового відтворення цієї публікації посилання на видання обов'язкове

Авторський колектив:

Потапенко В., Павленко І., Тищенко Ю., Їжак О., Каплан Ю., Валюшко І., Макаров Г., Даниляк О., Михайлова О., Валевський О., Лісогор Л., Малярєвський Є., Бараннік В., Двігун А.

Суспільство, трансформоване війною: аналіт. доп. / [Потапенко В., Павленко І., Тищенко Ю., Їжак О., Каплан Ю., Валюшко І., Макаров Г., Даниляк О., Михайлова О., Валевський О., Лісогор Л., Малярєвський Є., Бараннік В., Двігун А.]. – Київ : НІСД, 2025. – 79 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.02>

Аналітична доповідь «Суспільство, трансформоване війною» містить огляд основних тенденцій та змін українського суспільства на січень 2025 р. Протягом війни українське суспільство трансформувалось і змінюється й далі. За допомогою доступних офіційних даних, результатів соціологічних опитувань автори доповіді спробували відповісти на запитання: «Яким є зараз українське суспільство?» Фокус уваги авторів зосереджено на соціальних групах українського суспільства, ціннісних орієнтаціях, суспільних інститутах, а також на особливостях державного управління та економіки регіонів під час війни.

Відповідальна за випуск *Т. В. Джига*. Редактор, коректор *О. М. Тищенко*

Виготовлювач

Національний інститут стратегічних досліджень, вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, 01030
Тел. / факс: (044) 234-50-07; e-mail: info-niss@niss.gov.ua; <http://www.niss.gov.ua>

Київ 2025

© Національний інститут стратегічних досліджень, 2025

Зміст

ВСТУП.....	3
1. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ	4
1.1. Демографічні показники	4
1.2. Внутрішньо переміщені особи	6
1.3. Національні меншини	7
1.4. Особи з інвалідністю.....	12
Висновки	12
2. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ	13
2.1. Ідентичність	13
2.2. Суспільні запити	15
2.3. Мир і перемога	17
2.4. Мова.....	18
2.5. Релігія.....	21
2.6. Соціальна згуртованість	27
Висновки	29
3. СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ.....	30
3.1. Культура	30
3.2. Публічний простір	36
3.3. Освіта	40
3.4. Праця	46
Висновки	49
4. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ.....	52
4.1. Військові адміністрації та органи місцевого самоврядування	52
4.2. Формування взаємодії регіональних еліт із центром.....	55
Висновки	57
5. ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	
.....	59
5.1. Військове навантаження на місцеве самоврядування.....	59
5.2. Аналіз місцевих бюджетів	62
5.3. Регіональні інтереси великого бізнесу	69
5.4. Аналіз міжнародного співробітництва	74
Висновки	76
ПІДСУМКИ	79

ВСТУП

Досягнення справедливого миру стало основною метою держави Україна на січень 2025 р. **«Всі говорять про мир, але коли ми говоримо про справедливий мир – це сильна Україна¹», – сказав Президент України В. Зеленський.** Важливо, щоб досягнутий мир був сталим. Аналіз стану суспільства, соціальних та економічних умов, стійкості та згуртованості територіальних громад, основних проблем і трендів розвитку українського суспільства потрібен для розуміння бази, яка забезпечить як сталість миру, так і розвиток суспільства після завершення активних бойових дій.

Україна постійно змінюється і досліджень щодо її сталого розвитку, поступу, трансформацій, динаміки таких явищ, як реформи та війна, що триває 11 років, – дуже багато. Проте через акцентування на динаміці процесу часто викривлюється уявлення про його сутність та масштаби. Зважаючи на те, що практично протягом покоління не відбувалося перепису населення в Україні, натомість стали доступні численні онлайн-методи оцінювання та цифрові реєстри, ми вважаємо за потрібне зробити аналітичне дослідження – «зріз на момент» січня 2025 р., «створити портрет», відобразити основні соціальні та економічні риси країни та людей, що її населяють. З огляду на практичну відсутність базових верифікованих даних з різних причин, зокрема й через воєнний стан, що триває безперервно майже три роки, це аналітичне дослідження методологічно ґрунтується на експертній оцінці стану суспільства.

У зв'язку з практичними потребами органів державного управління в необхідності науково-методичного забезпечення їхньої діяльності, портрет України на січень 2025 р. концентрується на описі населення й територій, на яких органи державної влади здійснюють свої повноваження в повному обсязі на січень 2025 р. Громадяни України на тимчасово окупованих територіях, і які перебувають у ЄС та інших країнах у статусі тимчасового захисту, також є об'єктом нашого дослідження.

Складність такого дослідження полягає в тому, що основним інструментом вимушено стають соціологічні опитування. Однак їх проведення має свої обмеження як об'єктивного характеру – ведення військових дій та переміщення великих груп населення, так і суб'єктивного – під час війни, що спричинює патріотичне піднесення та підвищує запит на солідарність (як умови виживання нації), люди як ніколи схильні до того, щоб на запитання соціологів давати «соціально прийнятні відповіді», часто приховуючи свої справжні погляди та страхи, якими вони, проте, керуються під час ухвалення тих чи тих рішень. Українські соціологи намагаються обійти цей чинник психологічного впливу і часто формулюють запитання в такий спосіб, щоб виявити справжню позицію своїх респондентів. Та й цей процес не позбавлений своїх вад і суб'єктивних трактувань отриманих результатів. Втім, наше завдання не оцінювати роботу соціологів, а спробувати описати, якими стали українці та Україна в січні 2025 р.

Аналітичний документ може бути використано для розбудови дорожньої карти реалізації стратегічних пріоритетів, що їх представив Президент України В. Зеленський 19 листопада 2024 р. як План внутрішньої стійкості².

*В. Потапенко, д. е. н., к. г. н., с. н. с.
заступник директора – керівник центру внутрішньополітичних
досліджень НІСД*

¹ Див.: URL: <https://www.dw.com/uk/zelenskij-spravedlivij-mir-ce-silna-armia-i-garantii-bezpeki/a-71208032>

² Див.: URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u->

1. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Демографічні показники

Практично три роки з міркувань національної безпеки залишається закритою інформація щодо смертності в Україні. Вочевидь частково з тих самих міркувань, а частково внаслідок неможливості збору повної та точної інформації Державна служба статистики від лютого 2022 р. не оприлюднює дані щодо загальної чисельності населення та його розподілу за віковими групами й місцем проживання. Як наслідок, оцінюючи чисельність та склад населення України ми, на жаль, можемо послуговуватися лише припущеннями, зробленими експертами в результаті зіставлення даних з різних, іноді нетрадиційних для демографів джерел інформації. Так, використовуємо дані: Державної прикордонної служби України щодо різниці числа громадян, які виїхали з країни, і тих, хто повернувся у країну за період широкомасштабної війни; Міністерства юстиції України щодо числа зареєстрованих новонароджених; обласних військових адміністрацій щодо чисельності внутрішньо переміщених осіб та навіть мобільних операторів, які фіксують переміщення абонентів усередині країни.

У результаті зіставлення цих даних Інститут демографії та проблем якості життя Національної академії наук України в липні 2024 р. припустив, що чисельність населення України становить 35,8 млн осіб³, водночас **на територіях, на яких органи державної влади здійснюють свої повноваження в повному обсязі, – 31,1 млн осіб⁴.**

На 16 грудня 2024 р. **в інших країнах світу перебуває 6 813 900 громадян України.** Тим часом 6 253 700 із них перебували в країнах Європи, ще 560 200 – поза межами європейського континенту⁵. За даними ООН на 2024 р., до країн з найбільшою кількістю українських громадян належать Німеччина – 1,2 млн людей, Польща – понад 985 тис. та Чехія – понад 380 тис. Крім того, **1,2 млн українських громадян можуть проживати в рф⁶.**

У листопаді 2024 р. Уповноважений ВР України з прав людини Дмитро Лубінець повідомив, що за час повномасштабного вторгнення російська федерація депортувала або примусово перемістила на свою територію 19 546 українських дітей. Проте досі вдалося повернути в Україну лише 1012 дітей⁷.

Щодо іншого чинника скорочення чисельності українців – дедалі вищої під час війни смертності, – то, як уже зазначено, ці дані на період війни є засекреченими. Проте відома інформація щодо очікуваної тривалості життя українців – на 2024 р. КМУ прогнозував середню тривалість життя 64,1 року: чоловіків – 57,3; жінок – 70,9⁸.

За даними Центрального розвідувального управління (ЦРУ) США, у 2024 р. **Україна опинилася на першому місці за рівнем смертності з 229 проаналізованих**

³ Державна служба статистики на 1 січня 2022 року визначала чисельність постійного населення України включно з населенням окупованих територій, але без урахування населення Автономної республіки Крим та м. Севастополя, на рівні майже 41 млн людей, що приблизно дотично з даними Інституту демографії НАНУ. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2022 р. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/06/roz_nas22.pdf

⁴ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#n12>

⁵ Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁶ Сітнікова І. У Верховній Раді розкрили, скільки українців виїхало за кордон. Громадське, 2024, 17 грудня. URL: <https://surl.li/qviebb>

⁷ Росія депортувала або примусово перемістила 19 546 українських дітей – Лубінець. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3929127-rosia-deportovala-abo-primusovo-peremistila-19-546-ukrainskih-ditej-lubinec.html>

⁸ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#n12>

країн і на останньому місці за народжуваністю зі 228 країн⁹. Коефіцієнт смертності у 2024 р. становив 18,6 на 1000 людей, тоді як коефіцієнт народжуваності – 6 на 1000 людей¹⁰.

Середній вік населення становить 44,9 року: чоловіків – 41,4, жінок – 49,2. Відсоткові частки вікової структури населення України за даними ЦРУ: 0 – 14 років: 12,3 %; 15 – 64 років: 67,8 %; 65 років і більше: 19,9 %¹¹.

Середній вік мобілізованих до ЗСУ чоловіків становить 40 років¹², проте в армії нашого головного партнера в цій війні – США – федеральний закон установлює єдиний **максимальний вік для вступу на військову службу в 42 роки для всіх підрозділів¹³.**

За оцінками аналітичного центру Українського інституту майбутнього чисельність населення становить 29 млн людей, з яких лише 12 млн громадян є «економічно активними» (тобто працездатного віку), з них працевлаштованими є 9,1–9,5 млн осіб. Економічно неактивне населення, на думку згаданих експертів, становить 17 млн осіб, а саме пенсіонери – 8 млн, діти віком до 15 років – 4,8 млн¹⁴.

На січень 2025 р. економічно активна частина населення (до якої належать платники податків та особи, мобілізовані до державних збройних формувань) уже зараз перебуває в меншості.

Відбулося скорочення розриву між чисельністю чоловіків та жінок: хоча під час війни смертність зростає насамперед серед чоловіків, більшість біженців за кордон – це жінки. На думку експерта Інституту демографії НАНУ, з 2025 р. співвідношення чоловіків та жінок репродуктивного віку (від 15 до 49 років) в Україні буде приблизно на рівні 110 чоловіків на 100 жінок¹⁵.

Для формування державної політики та узгодження дій ЦОВВ у сфері демографії КМУ 30 вересня 2024 р. затвердив Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 р.¹⁶

На середину 2024 р., за даними Міністерства у справах ветеранів України, **ветеранів в Україні становить понад 900 тис.** З 2014 р. до 1 січня 2022 р. статус учасників бойових дій отримали 493,5 тис. осіб¹⁷. До цього числа входять учасники: АТО та ООС з 2014 р. по лютий 2022 р.; II Світової війни; бойових дій в Афганістані; міжнародних миротворчих місій. За період повномасштабного вторгнення РФ цей статус отримали ще близько 350 тис. осіб¹⁸.

Члени родин учасників бойових дій, у тому числі й загиблих, є реципієнтами пільг. Разом з кількістю учасників бойових дій зростає також кількість членів їхніх родин. До останніх належать: чоловік (дружина); неповнолітні діти; повнолітні діти, що мають інвалідність I групи або визнані особами з інвалідністю I чи II групи з

⁹ Country Comparisons – Death rate. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/death-rate/country-comparison/>

¹⁰ Ukraine. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/ukraine/>

¹¹ Там само.

¹² Стало відомо, який насправді середній вік військових ЗСУ. URL: <https://vijna.novyny.live/stalo-vidomoiakii-naspravdi-serednii-vik-viiskovikh-zsu-136900.html>

¹³ Military Age Limits: How old is too old to join? URL: <https://surl.li/tzvqzi>

¹⁴ Гайдук Ю. Яка демографічна ситуація та яке співвідношення чоловіків і жінок в Україні. Факти ICTV, 2024, 11 липня. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20241119-yaka-demografichna-sytuaciya-ta-yake-spiivvidnoshennya-cholovikiv-i-zhinok-v-ukrayini/>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#n12>

¹⁷ «На 1 січня 2022 року в Україні було понад 38 тисяч учасниць бойових дій – тепер ця цифра збільшиться в рази», – Юлія Лапутіна. URL: <https://surl.li/vyzpzg>

¹⁸ Сушкова В. З початку повномасштабної війни кількість нових учасників бойових дій становить майже 350 тисяч осіб – Мінветеранів. Цензор. net, 2024, 15.07. URL: https://censor.net/ua/news/3499691/uchasnyk_boyiovyh_diy_porhun_rozpoviv_skilky_novyh_vid_lyutogo_2022

дитинства; особи, що перебувають під опікою учасника бойових дій та проживають разом з ним. Згідно з даними, які озвучив заступник міністра у справах ветеранів Р. Приходько, в Україні на **25 липня 2024 р. налічувалося 1,3 млн осіб зі статусом учасника бойових дій та членів їхніх родин**¹⁹. Ще наприкінці 2022 р. тодішня міністерка України у справах ветеранів Ю. Лапутіна зробила припущення, що в разі затяжного характеру повномасштабної війни загальна кількість учасників бойових дій та членів їхніх родин сягне 5 млн осіб²⁰. Такий показник очікувано становитиме шосту або п'яту частину населення України.

1.2. Внутрішньо переміщені особи

Як і на початку російської агресії 2014 р., під час широкомасштабного вторгнення більшість українців віддали перевагу переїзду з небезпечних для життя прифронтових територій углиб країни, створив тим самим незвичний для світової практики прецедент. На 2 січня 2025 р., за даними Інформаційно-обчислювального центру Міністерства соціальної політики України, в Україні офіційно зареєстровано **4 622 761 внутрішньо переміщених осіб**. Серед них: 888 986 неповнолітніх дітей віком до 18 років (19,45 %), 1 857 698 чоловіків (40,2 %) та 2 765 063 жінок (59,8 %). Найбільше зареєстрованих ВПО припадає на Донецьку (526 845), Харківську (517 626), Дніпропетровську (453 388) області та місто Київ (418 264)²¹.

Проте далеко не всі громадяни, які через війну вимушено покинули свої домівки, реєструються та отримують статус ВПО. За зовнішніми експертними оцінками, чисельність переселенців усередині країни перевищує 7 млн осіб. У звіті Міжнародної організації з міграції ООН (МОМ), представленому наприкінці 2024 р., зазначено, що **14 мільйонів українців були вимушені залишити свої домівки**. З них за кордоном перебуває понад 6,5 млн²².

ВПО сформували зміни в структурі населення. Приміром, у м. Івано-Франківську на 1 січня 2021 р. налічувалося 235 002 мешканців, багато з яких сьогодні фактично проживають у ЄС у статусі «тимчасового захисту». За офіційними даними, кількість ВПО в області на 28 листопада 2024 р. становила 39 917 осіб²³, тобто 20 % населення. Схожа ситуація в Закарпатській області. За даними ОВА, у листопаді 2024 р. зафіксовано до 350 тис. переселенців, з яких лише 120 тис. зареєстровано як ВПО. Водночас виїхали за кордон 300 тис. закарпатців²⁴. Таким чином відбулося заміщення майже чверті мешканців регіону (загальна чисельність населення Закарпатської області становить близько 1,2 млн осіб).

Можливості участі переселенців у процесах ухвалення рішень на рівні місцевого самоврядування було значно розширено в січні 2025 р. після підписання Президентом України Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” та інших законодавчих актів щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування». Крім того, у грудні 2024 р. у ВР України зареєстровано проєкт Закону України № 12301 про внесення змін до Закону України

¹⁹ Бурцева А., Нематіан-Золбін А. В Україні мільйон 300 тисяч ветеранів: як їх підтримують. Суспільне Медіа, 2024, 24 липня. URL: <https://susplne.media/798951-v-ukraini-1-miljon-300-tisac-veteraniv-ak-ih-pidtrimuut/>

²⁰ Кількість ветеранів може збільшитись до 5 млн осіб – Лапутіна. Лівий берег, 2022, 08 травня. URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_kilkist_veteraniv_mozhe.html

²¹ Кількість зареєстрованих облікованих ВПО. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>

²² Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM. URL: <https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom>

²³ Стало відомо, скільки переселенців є у Франківську на кінець 2024 р. URL: <https://galka.if.ua/stalo-vidomo-skilky-ie-pereselentsiv-u-frankivsku-stanom-na-kinets-lystopada/>

²⁴ Із Закарпаття за час повномасштабної війни емігрували 300 тисяч місцевих жителів – Білецький. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/235190-Iz-Zakarpattia-za-chas-povnomasshtabnoi-viiny-emihruvaly-300-tysiach-mistsevykh-zhyteliv-%E2%80%93-Biletskyi>

«Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та інших нормативних актів. Також у квітні 2023 р. розпорядженням КМУ України схвалено Стратегію державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 р. та затверджено операційний план заходів з її реалізації у 2023–2025 роках²⁵.

1.3. Національні меншини

Дані соціологічних досліджень не можуть замінити собою інформацію всеукраїнського перепису населення, який не проводили чверть століття, проте за відсутністю іншої інформації вони вказують на зміни в кількості громадян, які ідентифікують себе як особи, що належать до національних меншин (спільнот). Приміром, дослідження щодо питань самовизначення ідентичності громадян Центру Разумкова влітку 2024²⁶ демонструють, що майже 95 % опитаних самоідентифікують себе етнічними українцями, 2 % – етнічними росіянами, 2 % віднесли себе до інших етносів, 1,5 % не визначилися зі своєю етнічною належністю. Фактично з 2017 р. подібні опитування фіксують зростання кількості громадян, які самовизначають себе як етнічні українці. Так, у 2024 р., частка людей, хто відчуває свою належність лише до однієї етнічності, зросла до 84 %, частка тих, відносить себе одразу до двох або кількох етнічностей, зменшилася до 7 %, і практично не змінилася частка тих, хто не відчуває належності до жодної національності (5 %). Менше стало тих, хто не визначився з етнічною належністю (4,5 %). Отже, **соціологічні опитування ілюструють, що приблизно 6 % опитаних громадян можуть відносити себе сьогодні до національних меншин (спільнот), корінних народів.**

За результатами опитування Державної служби етнополітики та свободи совісті восени 2024 р.²⁷, **92 % респондентів у першу чергу вважають себе українцями (громадянська ідентичність). Водночас 87 % громадян ідентифікують себе тільки українцями за етнічним походженням.** Серед інших етнічних ідентичностей 3,2 % респондентів відносили себе до етнічних росіян, 0,8 % – румун, 0,8 % – молдован, 0,5 % – угорців, 0,3 % – євреїв, 0,2 % – болгар, 0,1 % опитаних відносили себе за етнічним походженням до білорусів, азербайджанців, греків, вірмен, поляків, ромів (Рис. 1.1).

У другу чергу (пріоритетність параметрів самовизначення) 7 % опитаних вважає себе росіянами, 2 % – поляками, по 1 % – молдаванами, румунами, угорцями та євреями (Рис. 1.2).

²⁵ Розпорядження КМУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>

²⁶ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

²⁷ ТОВ «Інфо сапієнс» для ДЕСС, усеукраїнський моніторинг громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України. Методологію розроблено за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проєкту «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». 14 жовтня по 21 листопада 2024 р. Опитано 3500 респондентів. Похибка не перевищує 1,6 %. Опитування проводили методом CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing).

Рис. 1.1. Відповіді на запитання «Якщо говорити про Вашу етнічну спільноту (національність, народність), ким Ви себе вважаєте в першу чергу?», % респондентів

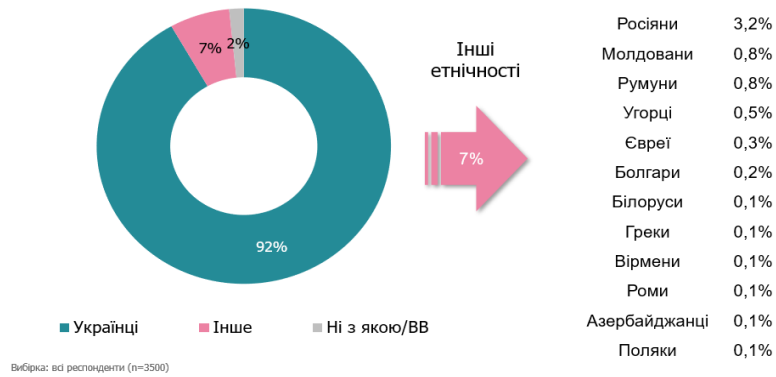
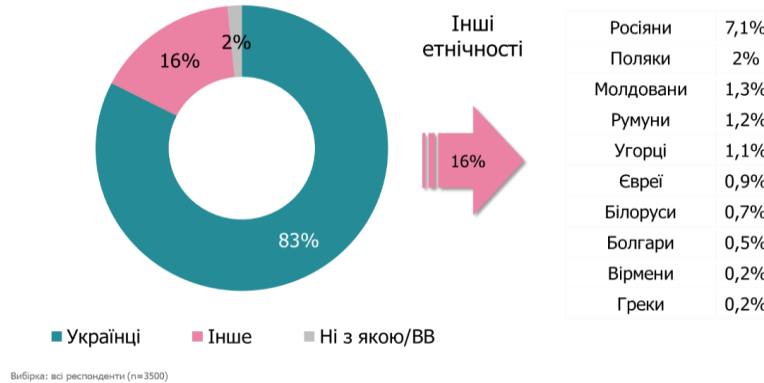

Рис. 1.2. Комбінація відповідей на запитання «Якщо говорити про Вашу етнічну спільноту (національність, народність), ким Ви себе вважаєте в першу чергу?» та «А в другу чергу?», % респондентів

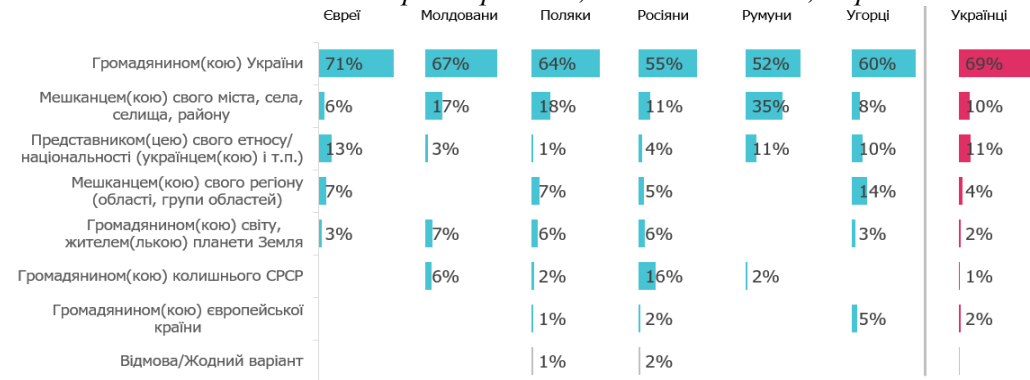

Дані загальноукраїнських досліджень («Інфо сапієнс»²⁸) показали, що понад 52 % (румуні) до 71 % (євреї) в першу чергу вважають себе громадянами України (серед українців – 69 %). Від 6 % (євреї) до 35 % (румуні) в першу чергу вважають себе мешканцями свого населеного пункту (тоді як серед українців – 10 %). Від 1 % (поляки) до 13 % (євреї) першочергово вважають себе представниками свого етносу/національності. Цікаво, що 14 % угорців у першу чергу вважають себе мешканцем свого регіону (4 % серед українців). Також показово, що 16 % росіян та 6 % молдован вважають себе громадянами колишнього срср (1 % серед українців)²⁹ (Рис. 1.3).

²⁸ Там само.

²⁹ Тут і далі дані представлено за етнічностями, для аналізу яких було достатньо спостережень.

Рис. 1.3. Відповіді на запитання «Скажіть, будь ласка, а ким із запропонованого переліку Ви особисто вважаєте себе першочергово?», за етнічностями, % респондентів

Вибірка: євреї: n=32, молдовани: n=44, поляки: n=71, росіяни: n=248, румуни: n=43, угорці: n=39, українці: n=2920

Обираючи ролі з іншого списку соціальних ролей респонденти найчастіше вважають себе членом своєї сім'ї – від 52 % (румуні) до 71 % (євреї) зазначили так (69 % серед українців). Варто уваги, що 17 % угорців та 9 % поляків у першу чергу асоціюють себе вірянами своєї релігії (3 % серед українців).

Результати опитувань у Закарпатській та Чернівецькій областях³⁰ також показали, що більшість мешканців обох регіонів ідентифікують себе передусім як громадяни України. У Закарпатській області таких 61 %, у Чернівецькій – 65 %. Це свідчить про високий рівень національної свідомості, що є важливим чинником суспільної згуртованості. Водночас локальна ідентичність також відіграє значну роль: 29 % опитаних у Закарпатті та 27 % у Чернівцях насамперед ототожнюють себе зі своїм містом або селом.

Етнічна самоідентифікація залишається важливою, особливо серед представників угорської та румунської громад. Проте загалом 80 % мешканців Закарпаття та 91 % Чернівецької області вважають себе українцями, 9 % мешканців Закарпаття ідентифікує себе за етнічною ознакою як угорці, 8 % опитаних в Чернівецькій області визначає себе румунам за етнічною ознакою.

Спостерігаємо тенденцію до консолідації громадян навколо громадянської української ідентичності, яку громадяни України різної етнічної належності трактують як інклюзивну.

На ТОТ залишається значна кількість населених пунктів з компактним проживанням представників та представниць національних меншин (спільнот) та корінних народів, що значною мірою потерпають від репресивної російської політики, направленої на асиміляцію громадян України, милітаризацію суспільства. На ТОТ вразливими для рф є групи корінних народів та національних меншин (спільнот), зокрема роми та кримські татари. За даними про переміщення ОВА, зокрема в Чернігівській, Херсонській, Луганській областях³¹, громадські організації національних меншин (спільнот) релокуються.

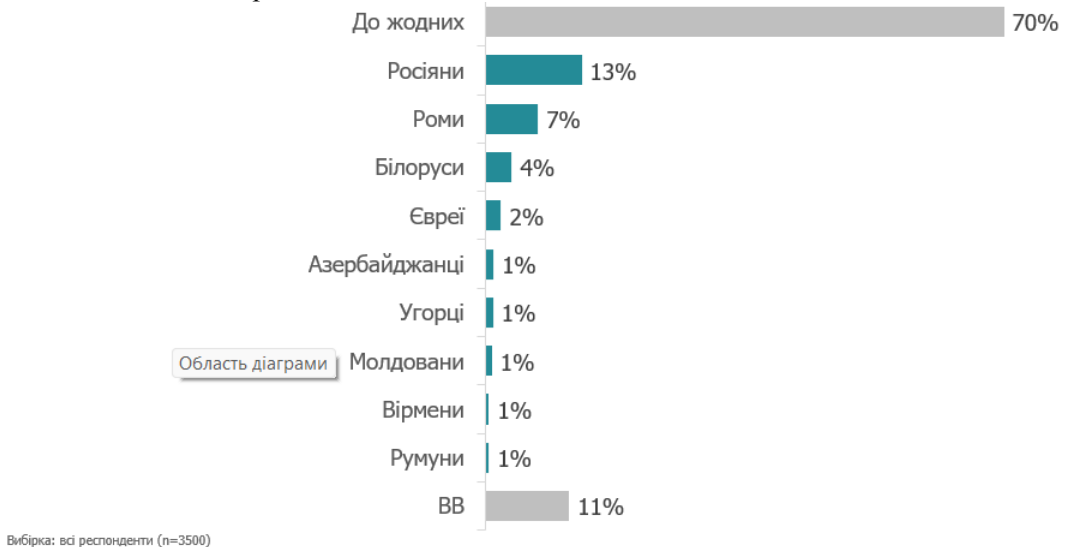
³⁰ Аналітичний бриф за результатами регіональних соціологічних досліджень щодо актуальних питань у сфері міжнаціональних відносин у Закарпатській та Чернівецькій областях. Розмір вибірки кількісного опитування – по 600 респондентів на область. Опитування охопило всі райони Чернівецької та Закарпатської областей, з особливим фокусом на райони компактного проживання національних меншин (спільнот) України, для яких було передбачено збільшену квоту. Дослідження для Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. Методологію до досліджень розробляли за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проєктом «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні».

³¹ Див.: URL: <https://surl.li/tsgtjg>

Протягом 2022–2024 рр. Україна істотно модернізувала законодавчу базу щодо захисту прав осіб, що належать до національних меншин (спільнот). Законодавчі зміни політики в реалізації прав осіб, що належать до національних меншин (спільнот) є однією з вимог з боку Європейської комісії в процесі європейської інтеграції України (7 вимога Європейської комісії 2022 р.). Важливим завданням є забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин (спільнот), корінних народів як складник підтримки демократичного розвитку, внутрішньої стабільності.

Попри війну, масові переміщення громадян унаслідок бойових дій, зокрема й представників національних меншин, ускладнення гуманітарної ситуації в Україні, високим залишається ступінь соціальної толерантності українського суспільства, зокрема на рівні областей. У 2024 р. дані досліджень ілюструють, що переважна більшість опитаних (70 %) вважає, що дискримінації за етнічною ознакою в Україні немає. Зокрема, понад 70 % тих, хто визначає себе поляками, румунами та українцями, вважають, що дискримінації за етнічною ознакою немає. Водночас серед євреїв та росіян відчутно нижчий відсоток респондентів (57 % євреїв та 46 % росіян) вважають дискримінацію відсутньою (Рис. 1.4).

Рис. 1.4. Відповіді на запитання «Подивіться, будь ласка, на список національних спільнот. На Вашу думку, щодо яких національних спільнот в Україні присутні утиски або упереджене ставлення?», % респондентів

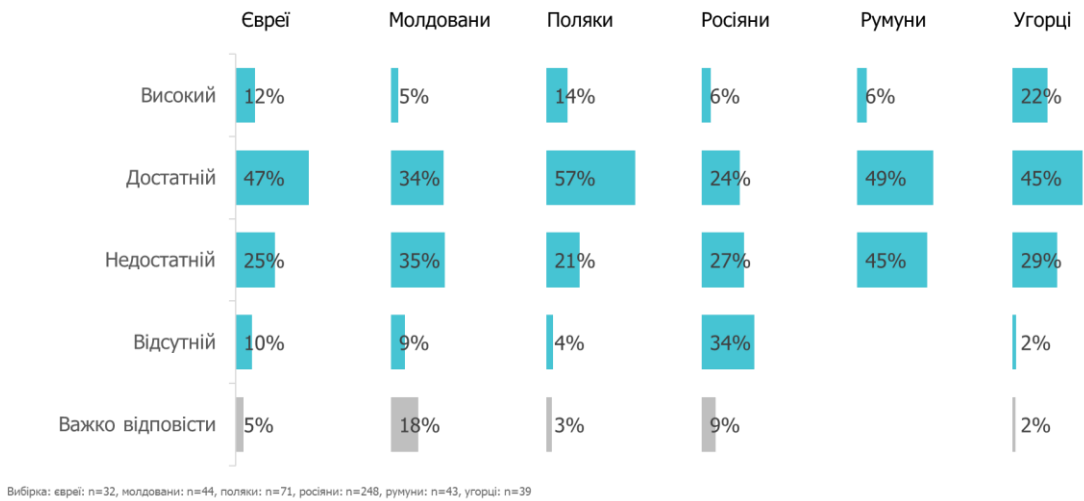

Дані фокус-групових досліджень стосовно наявності дискримінаційних проявів за етнічною ознакою фіксують восени 2024 р.: більшість представників національних вважають, що системної дискримінації прав спільнот в Україні радше немає, однак щодо певних спільнот є упередження. Зокрема, трапляються випадки дискримінації і недотримання прав ромів. Респонденти могли згадувати упередження щодо ВПО (представників різних спільнот) через їхню російськомовність³², зокрема в регіонах, куди вони перемістилися.

Водночас представники осіб, що належать до національних меншин у цілому позитивно оцінюють рівень державної підтримки культурних, мовних та інших заходів для представників своєї етнічної спільноти. Отже, як високий або достатній цей рівень оцінюють від 31 % (росіяни) до 71 % (поляки) респондентів, як недостатній або відсутній – від 25 % (угорці) до 61 % (росіяни) (Рис. 1.5).

³² Там само.

Рис. 1.5. Відповіді на запитання «Як Ви оцінюєте рівень державної підтримки культурних, мовних та інших заходів для представників вашої етнічної спільноти (національності, народності)?», за етнічностями, % респондентів

Характерно, що ВПО з-поміж національних меншин (спільнот) під час фокус-групових опитувань у 2024 р. стикаються з тими самими матеріальними викликами, як і ВПО загалом: пошук і оплата житла, працевлаштування, доступ до послуг, зокрема до психологічної допомоги тощо. Особливими потребами ВПО, що представляють національні спільноти, є задоволення освітніх, культурних та інформаційних потреб, адже в нових громадах може бути менше можливостей вивчення рідної мови, створення культурних і освітніх осередків. Водночас на заході країни громади з компактним проживанням національних спільнот стали прийнятними для ВПО з інших регіонів. Деякі спільноти мають розвинуту інфраструктуру центрів і допомагали своїм представникам виїхати з окупованих територій³³.

Попри масові переміщення внаслідок війни в цілому в українському суспільстві збільшується рівень толерантності, стабільним є рівень соціальної дистанції між громадянами щодо ознак етнічного походження. Це можна побачити у ставленні до громадян різної етнічної належності щодо сприйняття їх у різних соціальних ролях (члени сім'ї, друзі, сусіди, колеги, мешканці України, туристи тощо). Приміром, найвищі рівні допуску (у категорії «члени моєї сім'ї» та «близькі друзі») спостерігаються для євреїв, поляків, молдаван і болгар. Найнижчий рівень толерантності виявлено до росіян, білорусів. Значним залишається рівень соціальної дистанції щодо ромів. 67 % респондентів взагалі б воліли не допускати в Україну росіян, 33 % – білорусів, 22 % – ромів. **Дистанційованість населення України від євреїв, кримських татар, німців, поляків, румун та ромів зменшилася, але рівень соціальної дистанції щодо росіян та білорусів – зростає**³⁴ (Рис. 1.6).

³³ Там само.

³⁴ Тут згадано лише ті етнічності, що фігурували в обох дослідженнях. ТОВ «Інфо сапієнс» для ДЕСС за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. Методологію до досліджень розробляли за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проектом «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». Кількісне опитування проведено у період з 14 жовтня по 21 листопада 2024 р. Опитано 3500 респондентів віком 18 років і старше. Похибка не перевищує 1,6 %. Опитування проводили методом CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing).

Рис. 1.6. Відповіді на запитання «Вкажіть одне положення, найближче особисто для Вас, на яке Ви б легко допустили...», % респондентів

	Допустив би як членів своєї сім'ї		Допустив би як близьких друзів		Допустив би як сусідів		Допустив би як колег по роботі		Допустив би як мешканців України		Допустив би як відвідувачів України, туристів		Взагалі не допустив би в Україну		Важко відповісти	
Євреї	11%		9%		20%		7%		18%		20%		11%		4%	
Поляки	10%		13%		29%		7%		14%		20%		5%		4%	
Болгари	10%		9%		23%		7%		17%		26%		5%		5%	
Молдовани	9%		11%		23%		7%		18%		22%		7%		5%	
Німці	9%		9%		17%		8%		18%		29%		5%		4%	
Румуни	9%		8%		22%		6%		18%		26%		7%		5%	
Угорці	9%		7%		18%		5%		17%		30%		9%		6%	
Кримські татари	8%		10%		21%		4%		31%		16%		6%		5%	
Кримчак	8%		10%		20%		5%		28%		17%		6%		8%	
Вірмени	8%		8%		19%		7%		20%		27%		6%		5%	
Греки	8%		8%		17%		7%		19%		31%		5%		6%	
Білоруси	8%		5%		12%		4%		11%		19%		33%		8%	
Азербайджанці	7%		8%		19%		8%		18%		28%		7%		5%	
Татари	7%		8%		19%		5%		24%		23%		8%		6%	
Караїми	7%		7%		18%		4%		23%		18%		8%		16%	
Росіяни	7%		2%		3%		1%		6%		7%		67%		6%	
Роми	6%		4%		13%		4%		25%		19%		22%		7%	

1.4. Особи з інвалідністю

За інформацією Міністерства соціальної політики України, на 2024 р. в Україні налічувалося **понад 3 млн людей з інвалідністю**. Лише за 2 роки повномасштабної війни їхня кількість зросла на 10 %, або на 300 тис. осіб³⁵. Причому лише за 10 місяців 2022 р. їх приріст збільшився у 3,5 раза порівняно з цілим 2021 роком³⁶ (45 тис. проти 13 тис.). Протягом 2023 р. кількість людей з інвалідністю зросла ще на понад 230 тис. осіб³⁷.

Висновки

- Соціальні групи, що потребують підтримки, становлять більшість населення України на 2025 р. і їх частка буде й далі зростати, а частка працездатного населення зменшуватиметься.
- Україна перебуває на одному з перших місць у світі за рівнем смертності та на останньому місці за народжуваністю. Середня тривалість життя чоловіків на 3 роки нижча за призовний вік і на 6 років нижча за пенсійний вік, при тому, що чоловіків більше ніж жінок і ця пропорція зберігається.
- Майже третина населення України перемістилася з місць постійного проживання від початку широкомасштабної агресії рф.
- Рівень толерантності до меншин залишається високим, хоча ставлення до деяких етнічних груп, зокрема росіян і білорусів, зазнало негативних змін через російську агресію. Водночас дистанція між українцями та представниками інших етнічних груп скорочується, що є позитивним сигналом для суспільної інтеграції.

³⁵ Танасишин у штаб-квартирі ООН: В Україні понад 3 млн людей з інвалідністю – це люди з величезним потенціалом, навичками, ідеями, силою. Міністерство соціальної політики України. 2024, 13 червня. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23795.html>.
³⁶ Інвалідність за 10 місяців війни у 2022 році отримали понад 45 тис. українців. Інтерфакс-Україна, 2023, 30.06. URL: <https://surl.li/zudjru>
³⁷ Хмельницька В. Скільки людей в Україні отримали інвалідність 2023 року – відповідь МОЗ. ТСН, 2024, 21.10. URL: <https://surl.li/vytgpn>

2. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ

Реакція українців на широкомасштабну воєнну агресію РФ дає можливість стверджувати, що в Україні до її початку вже сформувалася громадянська політична нація. Тривалий характер випробувань для країни в цілому, і українського суспільства зокрема, порушує питання про стійкість і збереження внутрішньої солідарності. Війна не лише руйнує, але й формує в українському суспільстві нові якості, видозмінюючи країну зсередини. Ці зміни мають різноспрямований характер і можна твердити про помітне посилення потреби українців у самоідентифікації та єднанні. В умовах війни, яка триває понад десять років, суспільство об'єднується на протиставленні свій-чужий, а також формує відповідь на запитання – «хто ми є».

2.1. Ідентичність

За результатами опитування Центру Разумкова, проведеного в червні 2024 р., частка респондентів, які в першу чергу пов'язують (ототожнюють) себе з Україною, становила лише 53 %, тим часом 28 % – це ті, хто найбільше пов'язує себе зі своїм містом чи селом, ще 13 % ідентифікує себе з регіоном. Незначна частина респондентів ідентифікують себе у першу чергу Європою (3 %), ще 2 % – з радянським союзом та 0,1 % – з росією³⁸. Проте в монографії Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024» на основі опитувань подано дещо оптимістичніші результати: майже 74 % респондентів своєю пріоритетною самоідентифікацією вважають громадянство України³⁹. Дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) (опитування проведено в жовтні 2024 р.) засвідчують, що після 2022 р. у середньому 80 % українців ідентифікують себе як громадяни України⁴⁰.

У контексті настільки суперечливих даних варто зазначити, що першість регіональної, або місцевої, самоідентифікації не заперечує відчуття належності українців до нації та держави загалом. Тут радше йдеться не так про «або/або», як про першочерговість. Підтвердженням цієї думки є те, що кількість респондентів, які пишуться своїм українським громадянством та державними символами України, у червні 2024 р. становила 91 % опитаних (відповіді «дуже пишуться» або «скоріше пишуться»)⁴¹.

Наступним важливим чинником єдності нації є відповідь на запитання «кого вважати українцями». І тут українці показують себе як досить зріла, солідарна спільнота з високим рівнем толерантності. На запитання: «Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням “Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання”?» переважна більшість респондентів (45,4 %) відповіла цілком ствердно, ще 26,3 % – погодилися частково⁴². А на запитання: «Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням “Я думаю, що в Україні ми завжди

³⁸ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.)
URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

³⁹ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член. кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 159.

⁴⁰ Сприйняття належності до української нації.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458&page=1>

⁴¹ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.).
URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

⁴² Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член. кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 162.

будемо єдиним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності”?» – знов таки більшість респондентів (40,3 %) цілковито погодилися з такою перспективою і ще 32,6 % – частково погодилися⁴³.

Формування національної ідентичності під час війни відбувається в протистоянні рф, тому оцінювання ставлення до росіян є важливим зрізом для формування портрету українського суспільства на 2025 р. За даними КМІС на жовтень 2024 р., 93 % українців погано ставилися до рф. Важливо, що в цьому питанні відтепер мешканці всіх макрорегіонів країни демонструють єдність (від 96 % на Заході, до 90 % та 88 % респондентів з негативним ставленням на Півдні та Сході України відповідно). До росіян як народу негативно ставляться 84 % респондентів (77 % на Півдні та 75 % на Сході країни)⁴⁴. Щоправда, у цьому контексті з’явився й чинник внутрішнього громадянського протистояння – за даними опитування 2023 р., 36 % респондентів виявили неприязнь до співгромадян росіян за національністю⁴⁵.

Разом з тим треба відзначити, що під впливом війни українське суспільство дорослішає, позбуваючись поступово патерналістських очікувань. До такого висновку можна дійти, аналізуючи думки респондентів щодо визначення елітарних груп, які мають найбільший вплив у країні. У 2024 р. політичні еліти, мафія та чиновники поступилися в значущості таким прошаркам українського суспільства, як військові, робітники, селяни та навіть інтелігенція. Підприємці та бізнесмени зберегли свої позиції серед лідерів. На думку соціологів, це вказує на усвідомлення пересічними громадянами своєї важливості для захисту й збереження власної країни. Але це усвідомлення ще вповні не трансформувалося «у відчуття суб’єктності українців. Зокрема, про це свідчать відповіді на запитання про те, хто повинен брати відповідальність за допомогу людям. Досі така відповідальність переважно покладається на державу» – 34 % респондентів⁴⁶.

За результатами опитування восени 2024 р. соціологічної групи «Рейтинг», 88 % українців вірили в перемогу і лише 10 % не вірили⁴⁷. Щоправда, ця віра в перемогу поєднується з упевненістю 31,3 % респондентів у червні 2024 р., що ситуація в Україні в майбутньому буде погіршуватися⁴⁸. За підсумками важкої осені та відступу українських сил оборони, настрої громадян можуть змінитися. Принаймні вже від літа 2024 р. соціологи фіксували тренд на зростання запиту українців на мирні перемовини (44 %). Але водночас 83 % українців відповіли, що ніколи не погодяться на вивід український військ з Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Також 84 % відповіли, що не погодяться офіційно віддати ці області агресору. Ще 77 % проти того, щоб з Росії зняли всі санкції⁴⁹.

⁴³ Там само, с. 164.

⁴⁴ Ставлення українців до Росії і росіян. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1446&page=1>

⁴⁵ Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1218&page=1>

⁴⁶ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 46.

⁴⁷ Всеукраїнське опитування. Вересень–жовтень 2024. URL: <https://surl.li/axckzm>

⁴⁸ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 46.

⁴⁹ Війна чи мир. Українці хочуть повернути кордони 1991 року, але чиїми руками? Результати соціологічного дослідження. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vijna-chi-mir-ukrajintsi-khochut-povernuti-kordoni-1991-roku-ale-chijimi-rukami-rezultati-sotsiolohichnoho-doslidzhennja.html>

Більшість (63 %) опитаних «Rakuten Viber» у 2024 р. українців заявили, що донатять на Збройні сили України, з них 44 % роблять це регулярно з кожної зарплатні. Ще кожен четвертий респондент (27 %) заявив, що допомагає армії в інший спосіб⁵⁰.

На запитання: «Чи мали Ви коли-небудь бажання переїхати за кордон?» 72 % відповіли, що ні⁵¹. Про ступінь патріотизму свідчить високий рівень небайдужості респондентів до долі України – дві третини (66,3 %) заявили, що байдужість до долі країни їм зовсім не притаманна і ще 22 % знаходять мало спільного з такою байдужою позицією. Тим часом у молодих респондентів настрої дещо інші. Так, серед молоді (від 18 до 35 років) частка небайдужих становить 56 %, у той час як серед респондентів середнього віку (від 36 до 50 років) ця частка дорівнює 64,1 %, а старшого (від 51 року) – 74,5 %⁵². Проте не варто такі настрої оцінювати як свідчення появи тривожних тенденцій. Молоді загалом властива більша мобільність і уявлення про власне майбутнє у ширшому просторі, ніж межі батьківщини. У той час як люди дорослі вже мають прив'язки до сталого життя – родина, робота тощо і є менш мобільними соціальними групами за всіх часів і в усіх країнах.

За даними Інституту соціології НАН України, близько третини респондентів (32,7 %) загалом по країні вважають, що в кризовій ситуації не зможуть розраховувати на допомогу своїх сусідів або членів громади. Проте більшість (56,3 %) все ж таки вірять, що таку допомогу їм буде надано. Важливо, що відсоток респондентів, які не можуть розраховувати на солідарну підтримку свого соціального оточення, дещо вищий, ніж у середньому по Україні на Півдні країни (36,5 %) і менший на Заході (29,2 %). Відповідно суб'єктивний вимір солідарної підтримки дещо вищий на Заході (60,2 %) і в Центрі (55,8 %) країни, ніж на прифронтових територіях – Сході (54,3 %) та Півдні (53,4 %)⁵³.

2.2. Суспільні запити

Більшість українців своє майбутнє пов'язує з власною державою. Соціологічні дослідження показують, що «найважливішими для населення соціальними цінностями є безпека, сила, порядок, нормативність та рівність»⁵⁴.

Сумарна частка тих, хто цілком або радше погоджується з твердженням про надто велику в Україні різницю в доходах між різними групами населення є великою; 48,7 % респондентів вважає, що умови життя в Україні для більшості населення є поганими⁵⁵. Як наслідок **в українців зберігається досить великий рівень роздратування через наявну соціально-економічну нерівність (4,81 бала за десятибальною шкалою)**. Понад те, у складних умовах війни, коли громадяни роблять запит на суспільну солідарність, цей рівень роздратування перевищив довоєнний показник (4,5)⁵⁶.

На січень 2025 р. є актуалізованим запит на справедливість, наприклад щодо справедливості проведення мобілізації, проте соціологи не дають такої інформації. За словами президента Київського міжнародного інституту соціології Володимира Паніотто, соціологи уникають ставити запитання про справедливий характер мобілізації, оскільки цим можна було б лише оцінити ставлення громадян до тих чи тих

⁵⁰ Майже 2/3 українців донатили на ЗСУ у 2024 році – опитування Rakuten Viber. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1037401.html>

⁵¹ Всеукраїнське опитування. Вересень–жовтень 2024. URL: <https://surl.li/xxniff>

⁵² Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 160.

⁵³ Там само, с. 156–157.

⁵⁴ Там само, с. 37.

⁵⁵ Там само, с. 47.

⁵⁶ Там само, с. 187.

варіантів проведення мобілізації, але держава таких варіантів не пропонувала. А проте, за численними висловлюваннями громадян у соціальних мережах, ми можемо судити, що претензії до справедливого залучення до мобілізації всіх верств населення, а не тільки бідних жителів маленьких міст і сіл, в українців є. Опосередкованим свідченням такого ставлення громадян є те, що 43 % опитаних українців «відчувають сором за чоловіків, які ховаються від мобілізації», хоча 53,9 % з розумінням ставляться до їхнього страху перед смертю⁵⁷.

Загалом як небезпечні для внутрішньополітичної стійкості та згуртованості можна характеризувати **оцінки респондентами українського суспільства як несправедливого. Близько половини респондентів (47,8 %) вважають його саме таким, ще майже 40 % – на межі й лише 12,5 % оцінюють як справедливе**⁵⁸.

На сьогодні підтримка демократії в Україні становить 61,2 %⁵⁹. Ширше проблему розкриває моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, у якому з метою уникнути ефекту «соціально прийнятної відповіді» передбачено запитання, якими відображається ставлення українців до авторитарних установок, без згадування напряду самих понять *демократія* та *авторитаризм*. Так, на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» у 2024 р. 55,4 % дали ствердну відповідь⁶⁰. Схвальну відповідь дало 73,2 % респондентів на запитання: «Чи погодитесь ви з твердженням, що за певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим?»⁶¹.

За результатами спільного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова в березні 2024 р., 42,2 % підтримали твердження: «Лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок»⁶². За іншим дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова в березні 2024 р., а також опитуванням Інституту соціології НАН України, яке проводили в червні – липні 2024 р. зафіксували, що «більшість українців погоджувалися з ідеями народоцентризму. Йдеться про підтримку тверджень “народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні дотримуватися тільки волі народу” та “часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів”»⁶³. В опитуванні Інституту соціології НАНУ «Я хотів би, щоб мене у політиці представляв пересічний громадянин, а не досвідчений політик» незгодних виявилось дещо більше, ніж згодних: зовсім не погодилися 18,5 %, радше незгодними були 26,9 % проти 33,4 % цілком і частково згодних⁶⁴. Таким чином, можна стверджувати: підтримка демократичного вибору залишається важливою для значної частини українців, що водночас не заважає переважній більшості вважати, що за певних обставин, наприклад під час війни, авторитарний уряд сильної руки буде ліпшим.

⁵⁷ Опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України. 15 березня 2024 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/press-conference/977329.html>

⁵⁸ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембійського. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 189.

⁵⁹ Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова. Київ, 2024. С. 77. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view>

⁶⁰ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія. С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член. кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембійського. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 79.

⁶¹ Там само, с. 80.

⁶² Там само, с. 81.

⁶³ Там само, с. 87.

⁶⁴ Там само, с. 86.

Пошук захисту від агресора стимулював зростання популярності євроатлантичних перспектив серед українців. На сьогодні 88 % українців підтримують прагнення України отримати членство в ЄС і 86 % виступає за вступ до НАТО. Важливо зазначити, що в цих питаннях немає радикальних регіональних протиріч – більшість респондентів в усіх регіонах підтримують західний вектор інтеграції.

Так, членство в ЄС підтримують у Західному макрорегіоні – 96 %, Центральному – 90 %; Південному – 69 %; Східному – 81 %. За НАТО в Західному макрорегіоні висловилося 95 %, Центральному – 88,5 %; у Східному – 78 %; Південному – 64 %⁶⁵.

2.3. Мир і перемога

За даними Інституту Геллапа (США), у 2024 р. підтримка українським населенням миру шляхом домовленостей загалом сягала 52 %, а громадське сприйняття ситуації характеризується як «утома»⁶⁶. Крім того, у 2024 р. частка українців, які вірять у приєднання України до НАТО в найближчі 10 років становить 51 %, а щодо членства в ЄС – 61 %⁶⁷. Частки переконаних у тому, що вступу до Альянсу не трапиться – 22 % і 15 % щодо ЄС⁶⁸. В цьому контексті запропоноване дослідниками протиставлення війни і миру, на думку наших експертів, є штучним та має ознаки маніпуляції. Небажання українців поступатися територіями чи приставати на інші умови з боку росії не означає прагнення продовжувати війну. Так само настання миру внаслідок переговорів не є гарантією припинення російської агресії в гібридному форматі або відновлення бойових дій у майбутньому. Власне, результати опитувань громадської думки, що їх здійснили вітчизняні соціологи, засвідчують: уявлення українців відносно війни/миру та місця України у світі взаємопов'язані і не є лінійними.

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) виявив, що на початок жовтня 2024 р. 58 % українців виступають проти яких-небудь територіальних поступок⁶⁹, а 81 % вважають, що Україна може досягти успіху за умови належної підтримки з боку Заходу⁷⁰. Так само неготовність суспільства до капітуляції продемонстрували результати національного опитування, проведеного Фондом Ілька Кучеріва «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова в серпні 2024 р. Визнати окуповані території частиною рф в обмін на мир не погодились 81 % українців і лише для 9 % це прийнятно⁷¹. Подібні результати показало опитування, проведене у вересні – жовтні 2024 р. Центром аналізу та соціологічних досліджень (CISR) Міжнародного республіканського інституту (IRI), – 88 % українців вірять у перемогу і підтримують повернення втрачених територій. Загалом українці скептичні стосовно здатності територіальних поступок завершити війну, оскільки

⁶⁵ Підтримка громадянами вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Ставлення до іноземних держав. Ставлення до мирних переговорів (вересень 2024 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidtrymka-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-stavlennia-do-myrnykh-peregovoriv-veresen-2024r>

⁶⁶ Half of Ukrainians Want Quick, Negotiated End to War URL: <https://surl.li/avudhv>

⁶⁷ Що суперечить вітчизняним результатам соціологічних опитувань, наведених у тексті до цього.

⁶⁸ Ukrainians Grow More Skeptical of West URL: <https://news.gallup.com/poll/653471/ukrainians-grow-skeptical-west.aspx>

⁶⁹ Динаміка готовності до територіальних поступок та фактор гарантії безпеки для досягнення мирних домовленостей. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1447&page=1>

⁷⁰ Чи здатна Україна за підтримки Заходу досягти успіху та сприйняття політики Заходу. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1438&page=1>

⁷¹ Війна та дипломатія: як українці ставляться до можливих переговорів і гарантій безпеки. URL: <https://surl.li/wqyvcb>

вірять, що вона зумовлена самим фактом існування незалежної України⁷². Так, для 26 % респондентів метою війни РФ проти України є геноцид більшості українців, для ще 20 % – знищення української нації. В цьому питанні розбіжності також не дозволяють фіксувати розкол, попри намагання РФ спекулювати на мирних прагненнях українців⁷³.

2.4. Мова

За соціологічними опитуваннями, російську як мову спілкування в побуті використовують лише 9 % українців, близько 58 % запевняють, що говорять вдома українською, ще 31 % використовують обидві мови. Важливо, що це питання є одним з тих, де між регіонами зберігається помітна відмінність: від 90 % україномовних на Заході, до 32 % на Півдні і 24 % на Сході. Щоправда, і тут можна побачити зміни – 51 % респондентів на Півдні і 52 % на Сході заявили, що послуговуються в побуті обома мовами⁷⁴. Разом із тим, за різними оцінками, від 15 % до 30 % українців не готові відмовитися від російської мови та культури⁷⁵.

Змінилося й ставлення українців до офіційної мови в південних та східних областях України. У 2024 р. на Півдні 69 % опитаних КМІС підтримали або повне усунення цієї мови з офіційної сфери, або були принаймні проти, щоб у їхньому регіоні російська мова стала офіційною. На противагу цьому 18 % або схотіли, щоб російська мова була офіційною в їхньому регіоні, або взагалі стала державною. На Сході 52 % підтримали або повне усунення з офіційної сфери, або були проти, щоб у їхньому регіоні російська мова стала офіційною. Натомість 34 % виявили бажання, щоб російська мова була офіційною в їхньому регіоні або взагалі стала державною.

Мови національних меншин (спільнот)

Протягом 2024 р. спостерігаємо тенденцію щодо використання української мови як мови спілкування між представниками різної етнічної належності в різних українських регіонах, громадах. Загалом українці надають переваги українській мові в усіх сферах життя: понад 80 % респондентів⁷⁶ спілкуються, читають, слухають або дивляться певний контент (види діяльності запропоновано в списку), використовуючи українську мову. Мовою своєї національної спільноти для різних цілей у повсякденному житті користується 1–4 % респондентів (залежно від сфери використання мови).

Дослідження в регіонах України, приміром у Закарпатській та Чернівецькій областях, де компактно й традиційно проживають представники національних меншин (спільнот), також демонструють пріоритетність використання української мови. Дані регіональних соціологічних опитувань⁷⁷ 2024 р. показують, що українська мова є

⁷² Путін для підвищення національної самосвідомості українців зробив більше, ніж багато поколінь українських націоналістів. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/putin-dlia-pidvyshchennia-natsionalnoi-samosvidomosti-ukrainsiv-zrobyv-bilshe-nizh-bagato-pokolin-ukrainskykh-natsionalistiv>

⁷³ Патриарх Кирилл считает, что украинский народ проснется от «наркотического сна». URL: <https://tass.ru/obschestvo/22831967>

⁷⁴ Всеукраїнське опитування. Вересень–жовтень 2024. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Ukraine%20Poll_2024.pdf

⁷⁵ Інтерв'ю експерта Українського інституту національної пам'яті Антона Дробовича РБК-Україна. URL: <https://surf.li/zflbnd>

⁷⁶ ТОВ «Інфо сапієнс» для ДЕСС за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. Методологію до досліджень розробляли за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проєктом «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». Проведено в період з 14 жовтня по 21 листопада 2024 р. Опитано 3500 респондентів віком 18 років і старше. Похибка не перевищує 1,6 %. Опитування проводили методом CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing).

⁷⁷ Аналітичний бриф за результатами регіональних соціологічних досліджень щодо актуальних питань у сфері міжнаціональних відносин у Закарпатській та Чернівецькій областях. Розмір вибірки кількісного опитування –

панівною в обох областях як у приватному, так і в публічному спілкуванні. У Чернівецькій області її використовують вдома 79 % респондентів і 88 % на роботі чи в навчальних закладах, у Закарпатській області ці показники становлять 73 % та 84 % відповідно. Це свідчить про ключову роль української як засобу комунікації. Одночасно з цим мови національних меншин також підтримують як засіб комунікації вдома та на роботі. Приміром, у Закарпатській області 10 % опитаних використовують румунську мову вдома, 5 % – на роботі; угорську під час домашнього спілкування використовують на рівні регіону 9 % опитаних. В Чернівецькій області вдома румунською розмовляють 11 % респондентів, 8 % користуються нею на роботі (Рис. 2.1).

по 600 респондентів на область. Опитування охопило всі райони Чернівецької та Закарпатської областей, з особливим фокусом на райони компактного проживання національних меншин (спільнот) України, для яких було передбачено збільшену квоту. Дослідження для Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. Методологію до досліджень розробляли за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проєктом «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні».

Рис. 2.1. Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтесь вдома, на роботі/ВНЗ? % (множинний вибір, сума не дорівнює 100 %)

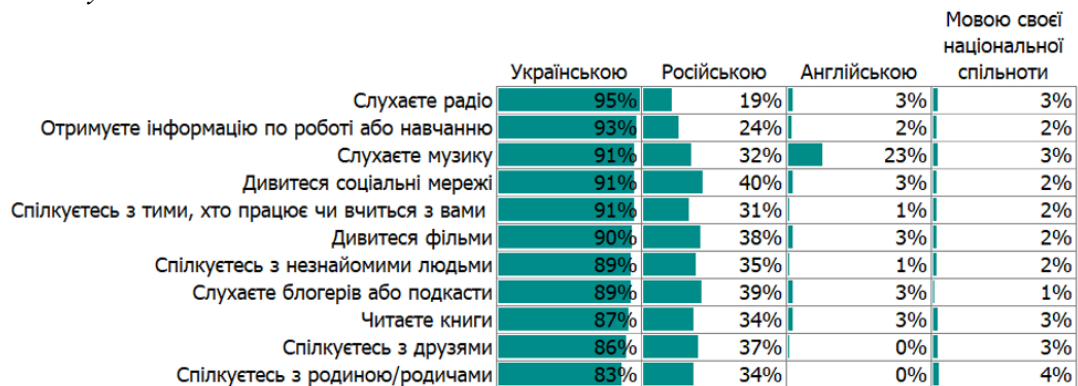

Тим часом зростає пріоритетність значення української мови для мешканців українських регіонів різного етнічного походження. Більшість жителів Закарпатської та Чернівецької областей вважають володіння державною мовою важливим. У Чернівецькій області 71 % респондентів відповіли, що це «дуже важливо», тоді як у Закарпатській області цей показник становить 68 %. Ще 19 % у Закарпатській області та 23 % у Чернівецькій вважають, що це просто «важливо».

Загальноукраїнські опитування фіксують також на 2024 р. використання української мови й у різних сферах життя, споживанні культурних продуктів, інформації. Так, понад 80 % респондентів, які займаються певною діяльністю – спілкуються, читають, слухають або дивляться певний контент, здійснюють це через використання української мови. Водночас російську мову для різних цілей використовують від 19 % (слухання радіо) до 40 % респондентів (перегляд соціальних

мереж). Англійську найбільше використовують під час прослуховування музики (23 %). Мовою своєї національної спільноти для різних цілей у повсякденному житті користується 1–4 % респондентів (залежно від сфери використання мови)⁷⁸ (Рис. 2.2).

Рис. 2.2. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви найчастіше...», % серед тих, хто провадить певну активність

Вибірка: респонденти, що провадять відповідну активність (n=2480...3496)

Доступ до освіти рідною мовою як високий/достатній оцінюють від 40 % респондентів (молдовани) до 87 % (поляки), тоді як недостатній/відсутній – від 11 % (румунки) до 54 % (росіяни) (Рис. 2.3).

Рис. 2.3. Відповіді на запитання «Як Ви оцінюєте доступ до освіти Вашою рідною мовою?», за етнічностями, % респондентів

Вибірка: євреї: n=32, молдовани: n=44, поляки: n=71, росіяни: n=248, румунки: n=43, угорці: n=39

2.5. Релігія

Держава Україна за Конституцією – світська демократична держава. В українському суспільстві представлено багато конфесій православних та греко-католиків, до нечисленних релігійних спільнот можна віднести римо-католиків,

⁷⁸ ТОВ «Інфо сапієнс» для ДЕСС за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. Методологію досліджень розробляли за підтримки спільного з Європейським Союзом і Ради Європи проєктом «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». Проведено в період з 14 жовтня по 21 листопада 2024 р. Опитано 3500 респондентів віком 18 років і старше. Похибка не перевищує 1,6 %. Опитування проводили методом CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing); у Донецькій, Сумській та Херсонській областях з міркувань безпеки опитування проводили методом CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing) (виняток – Херсон, який було можливо охопити за допомогою CAPI).

протестантів, рідновірів, мусульман, буддистів, adeptів новітніх релігійних рухів, також значна кількість громадян ідентифікують себе атеїстами. Загалом на території України функціонує близько сотні різноманітних віросповідних течій, напрямів і толків, об'єднаних у 35 778 релігійних організацій⁷⁹.

За кількістю церков і деномінацій першість належить Львівській області. Тут зафіксовано 3 317 релігійних організацій. Другу позицію посідає Вінницька область. В регіоні діє 2 266 релігійних структур. На третьому і четвертому місці перебувають Хмельницька та Київська області – відповідно 1 992 та 1 986 релігійних осередків⁸⁰.

Найменша кількість конфесійних громад є в Херсонській області – 376 релігійних організацій, Запорізькій – 485, дещо більше зосереджено на Сумщині – 705.

До найчисленніших релігійних організацій України за кількістю зареєстрованих згромаджень належать:

- Українська православна церква (московський патріархат – *ред.*) – 10 919;
- Православна церква України – 8 295;
- Українська греко-католицька церква – 3 681;
- Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів – 2 632;
- Українська церква християн віри євангельської (п'ятдесятники) – 1 793;
- Римо-католицька церква в Україні – 1 136.

Із шести означених релігійних інституцій яскраво виражене регіональне домінування властиве УГКЦ. 88 % (3224 осідки) її загальної мережі зосереджено в трьох західноукраїнських областях – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській.

Таблиця 2.1.

Релігійні організації за обласним розподілом (за даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті)

№ п/п	Область	Релігійні організації (кількість об'єднань)					
		ПЦУ	УПЦ (МП)	УГКЦ	РКЦ в Україні	Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів	Українська церква християн віри євангельської (п'ятдесятники)
1.	Вінницька	569	871	31	142	160	42
2.	Волинська	625	517	28	32	133	231
3.	Дніпропетровська	246	652	16	10	98	67
4.	Донецька	119	782	45	14	142	42
5.	Житомирська	400	617	24	143	124	78
6.	Закарпатська	105	659	0	104	81	55
7.	Запорізька	62	142	8	8	70	22
8.	Івано-Франківська	501	17	716	38	33	43
9.	Київська	759	520	30	29	173	69
10.	Кіровоградська	146	294	8	5	90	35

⁷⁹ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні на 1 січня 2024 року (за даними обласних державних (військових) адміністрацій). Форма 1. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1vcq1ulAaH8jEOY6HcJyq0GTmDo3SEW6F/edit#gid=39530429>

⁸⁰ Там само.

11.	Луганська	39	436	10	1	87	15
12.	Львівська	965	36	1 664	178	89	111
13.	Миколаївська	160	294	11	11	72	46
14.	Одеська	150	606	28	31	166	51
15.	Полтавська	271	487	13	7	84	71
16.	Рівненська	510	560	12	19	129	301
17.	Сумська	125	404	2	4	56	40
18.	Тернопільська	627	83	844	100	21	119
19.	Харківська	79	367	15	17	103	26
20.	Херсонська	96	115	15	6	31	20
21.	Хмельницька	661	660	83	154	166	70
22.	Черкаська	415	501	9	9	205	48
23.	Чернівецька	234	424	37	36	173	116
24.	Чернігівська	191	562	5	5	74	31
25.	м. Київ	240	313	27	33	72	44
	Разом	8 295	10 919	3 681	1 136	2 632	1 793

Досить багато в Україні нечисленних релігійних організацій. Серед них – Англіканська церква (має всього 2 громади), молокани (1 громада), Духовне управління мусульман АРК (6 громад), караїми (4 громади), буддисти (9 громад), даосисти (2 громади). В українському конфесійному просторі функціонують церкви, локалізовані в межах однієї області. Так, Закарпатська реформатська церква представлена 118 осередками. 117 з них зосереджені в Закарпатській області, а 1 громада – у Києві. Мукачівська єпархія греко-католицької церкви яка підпорядковується напряду Святому Престолу має 473 об'єднання. Всі знаходяться на території Закарпатської області.

Українці порівняно з іншими народами Європи дуже релігійна нація. За результатами Американського дослідницького центру «Pew» щодо проявів релігійності європейців, **Україна посідає 11 позицію серед 34 країн з показником 31 % глибоко переконаних вірян⁸¹.**

Релігійність українського суспільства має певні особливості, зокрема регіональну зорієнтованість. За даними вітчизняних соціологічних досліджень, **декларована релігійність – 70,5 %**. Найвищий рівень на Заході країни – 84,1 %, а найнижчий на Сході – 59,9 %. У Центральному регіоні вірянами вважають себе 68,8 % опитаних, а на Півдні – 64,3 %⁸².

Показник так званого уцерковлення – 24 % (пов'язаність особи з конкретною релігійною громадою та участь у її життєдіяльності). Значення варіюється залежно від регіону: на Заході – це 46 %, у Центрі – 18 %, на Півдні – 13 %, на Сході – 12 %⁸³.

Переважає більшість українських громадян пов'язує себе з православ'ям – таких 70 %. З греко-католицизмом ідентифікує себе 7 %, атеїстами вважаються 12 %. Представники інших церков, деномінацій, релігійних напрямів є вельми нечисленними.

У трьох із чотирьох макрорегіонів країни православні утворюють фактично уніфіковане тло – православна самоідентифікація становить відповідно: Центр – 73 %, Південь – 72 %, на Заході України прихильників православ'я дещо менше – 63 %. З

⁸¹ Україна 11-та за релігійністю в Європі. Росія відстає. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/6/7200388/>

⁸² Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (Інформаційні матеріали). Київ, 2023, С. 28–29. Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf>

⁸³ Там само.

греко-католицькою традицією ситуація дзеркально протилежна. У Центрі, на Півдні та Сході країни греко-католиками вважає себе максимум 1 % населення. Натомість на Заході таких 20 %⁸⁴.

Православ'я вирізняється внутрішньою диференціацією. 56 % опитаних вказали, що належать до ПЦУ, 6 % – до УПЦ (МП), 7 % зазначили, що є просто православними без причетності до будь-якої релігійної організації. Найбільше вірних ПЦУ в Центрі країни – 63 %, на Заході та Півдні – по 50 %, на Сході – 55 %. Адепти УПЦ (МП) переважають на Сході України – 8 %. Однак це всього на 1 % більше, ніж на Заході та Півдні, та на 3 % більше проти Центрального регіону країни⁸⁵.

20 серпня 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-IX, який через місяць після прийняття набув чинності. Цей Закон України вперше прямо забороняє діяльність в Україні російської православної церкви, а відтак її структурних підрозділів, та наголошує на необхідності припинити діяльність будь-яких релігійних організацій, афілійованих з керівними структурами в державі-агресорі.

Закон відбиває українську громадську думку та суспільні настрої в Україні з початку широкомасштабної агресії рф. За результатами соціологічного дослідження квітня 2024 р., 83 % українців підтримує втручання держави у діяльність промосковської церкви. З них 63 % виступили за повну заборону УПЦ (МП), а 20 % вважає доречним встановлення державного нагляду або контролю. Лише 12 % переконані, що втручатися у діяльність УПЦ (МП) не потрібно⁸⁶.

Рис. 2.4. Оцінка державної політики щодо УПЦ (МП) у регіонах⁸⁷

Впродовж кінця вересня – початку жовтня 2024 р. КМІС провів усеукраїнське опитування. Одне з його запитань стосувалося ставлення громадян до Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій».

⁸⁴ Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=2>

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Якою має бути політика влади та довіра до Української Православної Церкви (Московського Патріархату). КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=8>

⁸⁷ Там само.

Підсумки опитування такі: 80 % респондентів схвально поставилися до прийняття цього законодавчого акту, 16 % висловилися проти, а 4 % не визначилися з власною позицією⁸⁸.

Якщо брати до уваги регіональний вимір, то на Заході й у Центрі країни підтримка українцями цього Закону про заборону певних релігійних організацій дещо вища, ніж на Півдні та Сході. Однак незалежно від регіону переважна більшість громадян підтримує ухвалення згаданого Закону.

Рис. 2.5. Ставлення українців до Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» за регіонами⁸⁹

В 41-ій періодичній доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини, оприлюдненій 31 грудня 2024 р.⁹⁰, наведено висновки ООН щодо поправок до Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Їх Міністерство закордонних справ України відкидає як такі, що спотворюють дійсність, і наголошує, що «згаданий у доповіді **закон не передбачає заборони жодної з існуючих в Україні церков**. Він лише не допускає підпорядкування релігійних організацій в Україні керівним центрам, які розміщуються в державі, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, а також релігійних організацій, що підтримують збройну агресію проти України»⁹¹.

⁸⁸ Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=2>

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Періодична доповідь про ситуацію з правами людини в Україні: 1 вересня – 30 листопада 2024 р. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/Periodic-Report-on-the-Human-Rights-Situation-in-Ukraine-1-September-to-30-November-2024>

⁹¹ Коментар МЗС щодо неправдивих звинувачень ООН в нібито обмеженні Україною релігійних свобод. МЗС України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-shchodo-nepravdivih-zvinuvachen-onn-v-nibito-obmezheni-ukrayinoyu-religijnih-svobod>

У 2024 р. тривав процес переходу парафій з юрисдикції УПЦ (МП) у юрисдикцію ПЦУ, котрий розпочався ще наприкінці 2018 р. Його темпи регіонально зумовлені. За словами керівника Управління у справах національностей та релігій Вінницької ОВА І. Салецького, «щомісяця в області реєструємо до п'яти приєднань релігійних громад до ПЦУ»⁹². На Буковині, як стверджує єпископ Чернівецький і Буковинський ПЦУ Феогност, юрисдикцію УПЦ (МП) кожного місяця в середньому полишає одна громада⁹³. На правобережній Херсонщині переходи фактично припинилися у зв'язку із загрозливою для життя людей ситуацією. Впродовж 2024 р. з юрисдикції УПЦ (МП) вийшло 170 громад. Лідером переходів стала Хмельниччина. В області до ПЦУ долучилися 36 парафій. На другому місці Київщина, де відбулося 29 переходів. Черкащина на третій позиції – 21 перехід. Красномовно, що динаміка переходів релігійних громад не є сталою, але тенденція зменшення кількості громад УПЦ (МП) і збільшення числа громад ПЦУ є сталою та однозначною.

Водночас у низці областей ще не зафіксовано жодної зміни юрисдикційного підпорядкування. Серед них – Донецька, Луганська, Запорізька, Миколаївська.

Показово, що в лютому 2024 р. в Богуславській об'єднаній територіальній громаді не залишилося парафій у складі УПЦ (МП). Наприкінці листопада 2024 р. очільник Львівської ОВА М. Козицький, характеризуючи зміни в релігійній ситуації, зауважив, що «регіон очистився від релігійних громад, які підпорядковуються московському патріархату»⁹⁴. Частина з них припинила своє існування, а частина перейшла до складу ПЦУ.

Таблиця 2.2.

Статистика зміни громадами юрисдикції УПЦ (МП) на ПЦУ у 2024 р.⁹⁵

№ п/п	Область	Кількість переходів
1.	Вінницька	17
2.	Волинська	8
3.	Дніпропетровська	5
4.	Донецька	–
5.	Житомирська	14
6.	Закарпатська	1
7.	Запорізька	–
8.	Івано-Франківська	–
9.	Київська	29
10.	Кіровоградська	2
11.	Луганська	–
12.	Львівська	1
13.	Миколаївська	–
14.	Одеська	5
15.	Полтавська	5
16.	Рівненська	8

⁹² На Вінниччині до ПЦУ щомісяця переходять п'ять релігійних громад. РІСУ. URL: https://risu.ua/na-vinnichchini-do-pcu-shchomisasya-perehodyat-pyat-religijnih-gromad_n149048

⁹³ Щомісяця до ПЦУ переходить одна громада, – єпископ Чернівецький і Буковинський ПЦУ. РІСУ. URL: https://risu.ua/shchomisasya-do-pcu-perehodit-odna-gromada---episkop-cherniveckij-i-bukovinskij-pcu_n150878

⁹⁴ Львівщина стала першим регіоном, де вже немає жодної громади УПЦ (МП). Вечірній Київ. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/105664/>

⁹⁵ Перелік громад, що змінили церковну юрисдикцію з УПЦ (МП) на ПЦУ (2024). Вікіпедія. URL: <https://surl.li/povfga>

17.	Сумська	3
18.	Тернопільська	1
19.	Харківська	1
20.	Херсонська	4
21.	Хмельницька	36
22.	Черкаська	21
23.	Чернівецька	7
24.	Чернігівська	4
25.	м. Київ	1
	Разом	170

2.6. Соціальна згуртованість

На січень 2025, як і з початку війни 2014 р., кремль насаджує образ України як failed state, частиною якого є наратив внутрішнього роз'єднання. «Розділення» України за різними ознаками давно стало специфічним інструментом електоральної конкуренції. Для підриву суспільної довіри і єдності широко використовують соціальні мережі, анонімні телеграм-канали і російські медіа, які видають часткові проблеми в Україні за загрози національного масштабу або намагаються узагальнити індивідуальні й точкові прояви невдоволення до рівня народного повстання. Певною мірою такі заходи орієнтовані на групу країн «Рамштайн». Образ України як фактично розділеної держави сприяє виправданню російської агресії (мовляв, треба було підтримати російську меншину), спонукає скоротити чи цілком припинити партнерську підтримку на адресу України і посилити тиск на її керівництво задля припинення опору. Ці питання не постають прямо, чітко артикульованими, але подібні ідеї з'являються за авторства різноманітних симпатиків кремля з Угорщини, Бразилії чи інших держав. Частково вони базуються на соціологічних зрізах, покликаних продемонструвати конфліктогенність українського суспільства принаймні на ґрунті оцінок продовження війни.

Причинами живучості кремлівського міфу про «штучно створену і безповоротно розділену» Україну є вразливість «погано поінформованої зовнішньої аудиторії»⁹⁶, а також цілеспрямована діяльність прихильників російськоцентричного погляду на пострадянський простір. Сформульована колишнім послом США в сср (1987–1991 рр.) Джеком Ф. Метлоком оцінка України як «глибоко розділеної за мовними та культурними ознаками»⁹⁷ так само не збігається з реальною картиною українського суспільства.

Маніпулюючи питанням російської мови в Україні, росія підводить його до рівня неспростовного доказу наявності суспільного розмежування. Показовим визнається те, що сукупна частка україномовних або двомовних українців майже зіставна з 80 % тих, для кого є неприйнятним підвищення статусу російської мови в Україні у 2024 р.

Більшість українців не відчуває ворожості або відчуження відносно співвітчизників, які дотримуються відмінної думки чи сповідують інакший спосіб життя. Підтверджується толерантність і плюралізм українців навіть у питаннях, які мають безпосередній стосунок до національної безпеки. Тим часом припущення про наявність ліній розколу, які відображають відмінності в груповому світогляді та відносинах, є надмірно популярним в українському суспільстві, хоча й не ґрунтується

⁹⁶ Debunking the myth of a divided Ukraine. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/debunking-the-myth-of-a-divided-ukraine/>

⁹⁷ Ukraine: Tragedy of a Nation Divided URL: https://www.krasnoevents.com/uploads/1/1/6/6/116679777/krasno_analysis_-_matlock_ukraine_-_dec._2021.pdf

на перевірених фактах. На думку експертів, реальних розколів, здатних спричинити розділення українського суспільства, не існує.

КМІС на замовлення Громадянської мережі «ОПОРА» та Київської школи економіки протягом 11–30 вересня 2024 р.⁹⁸ виокремив такі тенденції щодо дискурсу про поляризацію суспільства:

- конфесійна належність, мова спілкування або наявність досвіду служби в ЗСУ не спричиняють яскраво виражених негативних чи позитивних реакцій і не сприяють зростанню соціальної дистанції між окремим громадянами та їх групами;
- спостерігається помітне погіршення в ставленні до осіб, які підпадають під дві категорії: збереження зв'язків з російським інформаційним простором та ухиляння від військової служби;
- натомість служба в армії та принципова відмова від споживання російського контенту є основою для симпатії;
- перегляд російського контенту як окрема категорія негативно впливає на ставлення до персонажа незалежно від його запиту (новини, розваги, опозиція), але цей вплив не є різко вираженим. Фактично суспільство толерує неперебірливість в інформаційному споживанні, що загрожує безпеці держави, але не формує розколу.

Особливо релевантними цілям цієї доповіді є соціологічні оцінки поляризації в українському суспільстві. Відповіді респондентів щодо соціальної дистанції, неприязні та жорстокості відносно прихильників протилежних поглядів засвідчили найбільшу соціальну віддаленість у міжконфесійних відносинах і найменшу в групах «українці в Україні – українці за кордоном». В інших категоріях громадяни не відчують неприязні або відрази до представників протилежної групи. Соціальна дистанція між українцями, які мешкають в Україні, і тими, які перебувають за кордоном, невелика. Ці групи загалом готові взаємодіяти, їхня взаємна неприязнь і ворожість незначні, але вони переконані в схильності представників протилежної групи їх засуджувати (ця думка більш притаманна українцям за кордоном).

Готові взаємодіяти і не відчують неприязні групи за мовною диференціацією, але українськомовні більш дистанційовані щодо своїх опонентів, а російськомовні досить скептичні стосовно дружби з тими, хто розмовляє переважно українською; україномовні дещо гірше оцінюють російськомовних, ніж навпаки; україномовні більш схильні вважати російськомовних такими, що не заслуговують на довіру, а російськомовні найбільш схильні вважати українськомовних байдужими.

Військові/їхні родичі дещо більше дистанційовані щодо цивільних, ніж навпаки. Цивільні найчастіше зазначають, що не хотіли б заводити дружбу з військовими/їхніми родичами. Військові та їхні родини найбільш схильні вважати цивільних злими, а цивільні частіше говорять, що військовим та їхнім родинам не можна довіряти.

Важливим для розуміння єдності українського суспільства є оцінка громадянами власних поглядів крізь призму їхнього перебування в широкому потоці загальнонародних уявлень. Так, наприклад, реагуючи на твердження щодо справедливості мобілізації, дій влади для запобігання тривалим відключенням енергопостачання, джерел забезпечення ЗСУ, необхідності повернення українців з-за кордону та підтримки декомунізації, найбільше відчуття консенсусу респонденти мали в питанні мобілізації – 77,5 % переконані, що багато людей у суспільстві думають так само.

Результатами аналізу соціальної згуртованості в Україні, проведеного у партнерстві Центром сталого миру та демократичного розвитку (Seed), Програмою

⁹⁸ (По)з'єднані: поляризація в українському суспільстві URL: <https://www.oporaua.org/viyna/roz-yednani-polyarizaciya-v-ukrayinskomu-susplstvi-25505>

Агентства США з міжнародного розвитку USAID та UNDP в Україні⁹⁹ свідчать, що значення робочих показників міжгрупової гармонії (соціальна близькість і відсутність відчуття соціальної загрози) перебувають на середньому рівні, що дає змогу упорядникам засвідчити «наявність простору для вдосконалення». Водночас виміряні за їхньою допомогою відмінності між сприйняттям ВПО, українців, які виїхали за межі країни з початком повномасштабної агресії рф, і українців, які залишилися, а також російсько- та україномовних співгромадян не можуть становити значної загрози національній безпеці та стабільності України.

Висновки

- Українська громадянська ідентичність в основних рисах сформована в умовах широкомасштабної агресії рф.
- Важливим для розуміння єдності українського суспільства є оцінка громадянами власних поглядів крізь призму їхнього перебування в широкому потоці загальнонародних уявлень.
- Більшість суспільства підтримує демократію (53,4 %), проте в особливих умовах, наприклад війни, переважна більшість вважає авторитарні методи правління цілком адекватними (73,2 %).
- Основними лінії поляризації суспільства є між: тими, хто перебуває за кордоном – цивільним населенням на контрольованій частині України – тими, хто перебуває на фронті та членами їхніх родин.
- Половина населення готова до переговорів про мир, проте на поступки рф готові піти менше від 10 %.
- Окремо варто відзначити мовні тенденції: національні меншини зберігають свої мови в побуті, але зростає пріоритетність української як мови спілкування та інтеграції суспільства. Водночас питання доступу до освіти рідною мовою та збереження культурних традицій залишається важливим, і держава й далі працює над їх забезпеченням.
- Держава Україна є світською державою, проте за номінальною релігійністю українці належать до групи релігійних європейських націй.
- В Україні християнські православні та греко-католицькі конфесії є панівними; триває процес законодавчої заборони тих релігійних організацій, що підпорядковані керівним центрам у державі-агресорі, як таких, що становлять загрозу для національної безпеки України, та зміни громадами юрисдикції УПЦ (МП) на юрисдикцію ПЦУ.
- Важливим для розуміння єдності українського суспільства є оцінка громадянами власних поглядів крізь призму їх перебування в широкому потоці загальнонародних уявлень.

⁹⁹ Соціальна згуртованість в Україні: оцінювання горизонтальних відносин за допомогою індексу reSCORE 2023 (Частина II). URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-otsinyuvannya-horyzontalnykh-vidnosyn-za-dopomohoyu-indeksu-rescore-2023-chastyna-ii>

3. СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ

3.1. Культура

В умовах тривалої війни функція культури лише зміцнилась у формуванні громадянської та національної ідентичності. Культура допомагає українцям усвідомити свою унікальність та протидіяти агресії «руського міру», який протягом століть намагався знищити культурну самобутність українців. Культурні інструменти (заходи, вистави, фестивалі, ініціативи тощо) широко застосовувано для консолідації суспільства.

В умовах воєнного стану культура виконує функції боротьби проти російської пропаганди, руйнуючи штучно створені міфи й стереотипи. Ці зусилля сприяють формуванню світової громадської думки щодо геноцидних практик, які застосовує країна-агресор в Україні. Українська література, музика, кінематограф, мистецтво, креативні індустрії допомагають формувати правдивий образ України у світі, а також працюють на підтримку морального духу та відчуття національної згуртованості українців. Культура в умовах викликів воєнного часу створює нові цінності та символи героїзму й боротьби. Ці новації стають змістовними складниками сучасної української культури, тим самим формуючи сучасну українську ідентичність.

Україна зберігає досить потужну інфраструктуру закладів, які охоплюють різноманітні сфери культурної діяльності. За даними МКСК, на початок 2024 р. мережа закладів культури загалом налічувала 32,9 тис. закладів.

Мережа бібліотек нараховувала 12,9 тис. публічних та 9,9 тис. спеціальних бібліотек. Кількість зареєстрованих користувачів серед фізичних осіб протягом 2023 р. становила близько 12,6 млн осіб, кількість віртуальних користувачів – понад 18 млн осіб.

Мережа клубних закладів на початок 2024 р. налічувала 14,7 тис. закладів, з яких понад 70 % розташовано в сільській місцевості. Загалом у клубних закладах діє понад 65 тис. аматорських об'єднань, клубів за інтересами, гуртків, які охоплюють понад 719 тис. учасників. Протягом 2023 р. в клубних закладах проведено понад 458 тис. заходів, які відвідало більш як 51 млн осіб.

На початок 2025 р. в Україні діє понад 900 музеїв, які забезпечують збереження та популяризацію національної спадщини. Функціонує 110 театрів, які мають 205 стаціонарних сценічних майданчиків загальною кількістю 52,3 тис. місць. Протягом 2023 р. театри провели близько 19,5 тис. заходів, які відвідало майже 2,5 млн глядачів. Кількість філармоній становить 25, концертних організацій – 20, мистецьких колективів – 16.

На 2025 р. із загальної кількості переміщених закладів 83 й далі провадять основну діяльність, 114 закладів виїхали, але не відновили основну діяльність.

Система закладів спеціалізованої мистецької освіти становить 1,2 тис. мистецьких шкіл (у яких навчається 314,8 тис. здобувачів), 49 фахових мистецьких коледжів (14,6 тис. здобувачів) та 4 заклади вищої освіти (1,97 тис. здобувачів)¹⁰⁰.

Попри серйозні фінансові труднощі, які переживає Україна, у державному бюджеті на 2025 р. на сферу культури і стратегічних комунікацій виділено 11,3 млрд грн, з яких 10,5 млрд – із загального фонду державного бюджету. Загалом фінансування сфери культури та державних медіа збільшилося на 7 %. Зокрема,

¹⁰⁰ Стратегія розвитку культури в Україні на 2025 – 2030 роки (проект). Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://drive.google.com/file/d/1578B3M9T-SwAcJcCQwbCY9LXIYCpJow/view>

Український культурний фонд одержав 250 млн грн (+15 % порівняно з 2024 р.), що спрямовані на підтримку культурних і креативних індустрій. Український інститут книги має 278,6 млн грн на популяризацію української літератури та підтримку книговидавництва, зокрема й на реалізацію проєкту «Книга». Цілком забезпечена потреба на охорону заповідників і музеїв сфери управління МКСК¹⁰¹.

На грудень 2024 р. збитків зазнали 2 156 об'єктів культурної інфраструктури без урахування пам'яток культурної спадщини. З них 382 – знищені (17,7 %) ¹⁰². Найбільших утрат і збитків культурна інфраструктура зазнала в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській, Запорізькій, Луганській областях.

На грудень 2024 р. загальна чисельність пошкоджених пам'яток культурної спадщини становить 1 255 об'єктів¹⁰³. На грудень 2024 р. війна забрала життя 143 українських митців та 94 медійників¹⁰⁴.

Загалом постраждали: клубні заклади – 1 042; бібліотеки – 770; заклади мистецької освіти – 165; музеї, галереї – 120; театри, кінотеатри та філармонії – 39; заповідники – 7; парки, зоопарки – 9; цирки – 4.

Крім того, наразі майже вся територія Луганської, значні частини територій Запорізької, Донецької, Херсонської областей досі перебувають у тимчасовій окупації, що унеможливорює точний обрахунок кількості закладів культури, які постраждали внаслідок бойових дій та окупації.

Попри втрати від воєнних дій, триває робота з визначення стратегічних шляхів розвитку культури. Наприкінці 2024 р., 19 грудня, відбулася презентація нового проєкту «Стратегії розвитку культури в Україні на 2025–2030 роки». Схвалення Стратегії є одним з показників Українського плану (Ukrainian Facility).

У проєкті визначено п'ять стратегічних цілей розвитку культури: 1) зміцнення людського капіталу; 2) захист, збереження та примноження культурної спадщини; 3) згуртування громад через культуру; 4) відновлення й модернізація інституцій та інфраструктури сфери культури; 5) інтеграція української культури як активного та рівноправного партнера глобальних культурних процесів.

Кожна стратегічна мета, відповідно, конкретизується операційними цілями. Загалом у проєкті Стратегії запропоновано 25 операційних цілей. Також визначено конкретні завдання в досягненні цілей, очікувані результати та заходи щодо проведення моніторингу реалізації Стратегії на кожному етапі до 2030 р. У березні 2025 р. після проходження неодмінних процедур фахового обговорення заплановано, що фінальний варіант документа схвалить Уряд¹⁰⁵.

Реалізація визначених цілей Стратегії сприятиме створенню умов для забезпечення культурних прав громадян, засвоєння та використання ними культурних

¹⁰¹ Бюджет-2025: культура та стратегічні комунікації важливі для держави в умовах війни. 28.11.2024. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/byudzheth-2025-kultura-ta-strategichni-komunikaciyi-vazhlyvi-dlya-derzhavy-v-umovah-vijny/>

¹⁰² 2156 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію. 07.01.2025. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/2156-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/>

¹⁰³ 1255 пам'яток культурної спадщини постраждали в Україні через російську агресію на кінець грудня 2024 року. 03.01.2025. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1255-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu-standom-na-kinecz-grudnya-2024-roku/>

¹⁰⁴ МКСК продовжує фіксувати імена митців та медійників, які загинули через війну. 26.12.2024. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/mksk-prodovzhuje-fiksuvati-imena-mytziv-ta-medijnykiv-yaki-zagynuly-cherez-vijnu/24>

¹⁰⁵ Стратегія розвитку культури в Україні на 2025 – 2030 роки (проєкт). Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://drive.google.com/file/d/1578B3M9T-SwAcJcfcQwbCY9LXIYCrJow/view>

компетенцій, збереження культурно-історичної спадщини тощо. Реалізація визначених у Стратегії цілей стане підґрунтям формування цілісного гуманітарного простору та формування засобами культури і мистецтва української громадянської ідентичності. Упровадження культурної політики на основі визначених в Стратегії цілей відбуватиметься відповідно до європейських норм і практик.

Основні проблеми, які заважають сфері культури ефективно виконувати свої функції, визначені в згаданому проекті Стратегії, такі:

- фрагментарна і часто непослідовна культурна політика;
- низька ефективність мережі закладів культури, нерівномірний доступ населення до культурних послуг;
- недостатнє фінансування та відсутність ефективних механізмів підтримки культурного сектора;
- дефіцит кваліфікованих кадрів і вплив людського капіталу внаслідок воєнних дій;
- недостатня конкурентоспроможність та інтегрованість креативних індустрій України в глобальний економічний і культурний контекст;
- маргіналізація культурної спадщини в Україні, її сприйняття як архаїчного і затратного елемента, який не має істотної цінності для економіки й розвитку суспільства;
- низький рівень обізнаності населення щодо захисту та збереження культурної спадщини;
- повільні темпи цифрової трансформації у сфері культури.

За результатами експертного опитування УКФ у 2024 р., близько половини респондентів наразі оцінюють стан сфери української культури та креативних індустрій як поганий¹⁰⁶. Ключовими проблемами, з якими стикнулися заклади культури, є відсутність стабільної державної фінансової підтримки (на це вказали 75 % респондентів), низький рівень оплати і демотивація персоналу у сфері культури (61 %). Також серед викликів указано на дефіцит кваліфікованих кадрів у галузі. На думку респондентів, **найвідчутнішою підтримкою сфери культури під час війни стала допомога від міжнародних організацій, громадських організацій та волонтерів – 39 %, 30 % та 29 % відповідно. Найменш відчутною є підтримка з боку центральних органів влади, бізнесу та місцевих органів влади.**

Попри важкі умови, однак, сфера культури демонструє неабиякі адаптивні можливості. За висновками експертного опитування, **основними заходами успішної адаптації організацій культурної галузі до умов війни є оптимізація витрат, отримання грантів, стипендій, створення нових культурних продуктів та прискорення диджиталізації діяльності організацій.**

Прикрі часи переживає сфера креативних індустрій. За результатами дослідження Українського культурного фонду і МКСК, з країни виїхало понад 20 % креативних фахівців, 37 % представників креативних індустрій втратили роботу чи не отримують зарплатню. Згідно з експертними оцінками, для збереження потенціалу креативних індустрій треба докласти зусиль для розширення їхнього експортного потенціалу, що має вирішальне значення, оскільки внаслідок воєнних дій внутрішній попит на цю продукцію істотно впав. Законодавство потребує змін для

¹⁰⁶ Стратегії адаптації культури та креативних індустрій до умов війни: 2 хвиля. Аналітична записка за результатами дослідження УКФ.
URL: https://ucf.in.ua/storage/docs/17102023/%20записка_ac67371facad966b4b7c36f23d4a623b199b5188.pdf

того, щоб забезпечити доступ креативних індустрій до кредитних ресурсів, створення сприятливих економічних стимулів, зокрема податкових і митних умов¹⁰⁷.

У травні 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення діяльності Українського інституту книги з підтримки розповсюджувачів видавничої продукції та надання сертифіката на придбання книг». Новий Закон удосконалює механізми підтримки поширювачів видавничої продукції шляхом надання державної допомоги на придбання книг і субсидій на оренду приміщень для книжкових магазинів. Зокрема, Закон передбачає надання громадянам України, які досягли 18-річного віку, державної допомоги на придбання книг. Реалізація цієї програми розпочалася у 2024 р.

У жовтні 2024 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини», яким забезпечено рівні умови участі громадських об'єднань в охороні культурної спадщини. Новий Закон дасть змогу громадським об'єднанням, які працюють у сфері охорони культурної спадщини, брати участь у збереженні історико-культурних надбань, розширюючи громадський контроль охорони важливих об'єктів.

У грудні 2024 р. Президент України вніс на ратифікацію Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосійську конвенцію 2017 р.). Конвенція криміналізує низку протиправних діянь, пов'язаних зі знищенням культурної спадщини та крадіжкою культурних пам'яток. Ратифікація Нікосійської конвенції стане юридичним інструментом для притягнення країни-агресора (яка є її підписантом) до відповідальності за відповідні злочини та повернення викрадених культурних пам'яток до України. Крім того, Україна отримає правову підставу вилучати ці викрадені пам'ятки з продажу й боротися з контрабандою культурних об'єктів.

У грудні 2024 р. в Брюсселі підписано Угоду між Україною та Європейським Союзом про повноправну участь нашої країни в програмі ЄС «Креативна Європа» до 2027 р. Програма спрямована на підтримку та посилення конкурентоспроможності культурного, креативного та аудіовізуального секторів, а також на розвиток та просування культурного та мовного розмаїття й збереження культурної спадщини країн Європи. Українські організації відтепер матимуть змогу повноцінно брати участь у всіх підпрограмах «Креативної Європи». Загальний бюджет Програми до 2027 р. становить 2,44 млрд євро¹⁰⁸.

Інший формат – міжнародна політична підтримка. У червні 2024 р. Парламентська Асамблея Ради Європи схвалила Резолюцію «Протидія стиранню культурної ідентичності під час війни та миру», у якій зазначено, що росія використовує культурні чистки як зброю з метою знищити культурну ідентичність, цінності, історичну спадщину, літературу, традиції та мову. Резолюція визначає, що такі дії є воєнними злочинами і злочинами проти людяності, а також свідчать про геноцидний намір знищити українську ідентичність та культуру. «Це частина кампанії геноциду, яку Російська Федерація проводить проти українського народу», – стверджується в Резолюції¹⁰⁹. Держави-члени ПАРЄ також будуть допомагати Україні фіксувати й зберігати докази злочинів, які росія скоїла проти матеріальної і нематеріальної культурної спадщини в Україні. Це передбачає оцінювання завданих збитків і отримання репарацій. Також держави-члени сприятимуть Україні в

¹⁰⁷ Культура та креативні індустрії в Україні: стійкість, відновлення, інтеграція з ЄС. Підсумковий звіт, червень 2024 року. URL: <https://surl.li/yvbcsc>

¹⁰⁸ Україна стала повноправною учасницею програми ЄС «Креативна Європа». 11.12.2024. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-stala-povnopravnoiu-uchasnytseiu-prohramy-ies-kreatyvna-ievropa>

¹⁰⁹ Countering the Erasure of Cultural Identity in War and Peace. Resolution 2558 (2024) Parliamentary Assembly. URL: <https://pace.coe.int/en/files/33685/html>

зацифруванні об'єктів культурної спадщини та поліпшенні управління спадщиною, а також у наданні підтримки культурної життєздатності й культурних обмінів.

У жовтні 2024 р. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи прийняв Декларацію «Знищення культурної спадщини в Україні». У Декларації, зокрема, зазначено, що напади росії на культурні об'єкти та їх пограбування відображають системну політику, яка спрямована на знищення історичної та культурної ідентичності України¹¹⁰. Наголошено, що російська федерація повинна виплатити репарації за шкоду, завдану історичній, культурній та релігійній спадщині. Конгрес також закликає місцеві й регіональні органи влади по всій Європі активізувати свою діяльність задля допомоги Україні відновити й реконструювати пошкоджені культурні об'єкти.

Підтримка культури з боку наших міжнародних партнерів має довгостроковий характер. У Резолюції Ради Європи щодо робочого плану ЄС з культури на 2023–2026 рр. зазначено, що війна Росії проти України є грубим порушенням міжнародного права і нападом на права людини, фундаментальні цінності та принципи ЄС. Війна знищила та пошкодила українську культурну спадщину й культурні інституції, тому треба підтримувати зусилля щодо їх збереження і захисту. Процес реконструкції та відновлення має здійснюватися шляхом зміцнення спроможності України і базуватися на національних, міжнародних та європейських нормах. Очікувані результати цієї підтримки пов'язано зі збереженням та реконструкцією української культурної спадщини й культурних установ, а також для підтримки українських діячів культури й творчості¹¹¹.

Важливим напрямом є допомога міжнародних партнерів у поверненні Україні вкрадених об'єктів спадщини. У квітні 2024 р. в Національному музеї історії України презентували 274 предмети археології, з них – 115 монет, що їх незаконно вивезли з України в Естонію. Раніше, наприкінці 2023 р., до України повернули з Нідерландів історичну колекцію стародавніх скарбів з музеїв Криму («скіфське золото»), яка налічує 565 предметів. У цьому контексті варто наголосити, що археологічний музей Амстердамського університету – Музей Алларда Пірсона, у якому перебувала колекція з 2014 р., скасував борг України за її збереження. У вересні 2024 р. США передали чотири середньовічні залізні шаблі, датовані IX–XIII ст.

Попри складнощі воєнного часу, в Україні та за кордоном проводиться активна культурна діяльність. Впродовж 2024 р. українські митці реалізували десятки визначних культурних подій, перелік яких зайняв би багато місця. Зокрема, варто вказати, що в березні 2024 р. фільм «20 днів у Маріуполі» режисера Мстислава Чернова здобув премію «Оскар» як найкращий повнометражний документальний фільм. Це перший в історії оscarоносний український фільм.

На початку 2024 р. Карнегі-хол провів концерт для дітей, які стали переможцями конкурсу української музики в Нью-Йорку. У травні там само відбувся концерт української академічної музики у виконанні Національного ансамблю солістів «Київська камерата» за участі диригентки Кері-Лінн Вілсон та українського хору «Думка».

В Італії у межах 60-ї Венеційської бієнале сучасного мистецтва відкрився Національний павільйон України з проєктом «Плетіння сіток». У Кеннеді-центрі (Вашингтон) з успіхом пройшов концерт Національного академічного українського народного хору України імені Г. Г. Верьовки.

¹¹⁰ The Destruction of Cultural Heritage in Ukraine. Adopted by the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe on 15 October 2024. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b1fb43>

¹¹¹ Council Resolution on the Work Plan for Culture 2023–2026. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022G1207%2801%29&qid=1671635488811>

У Відні на запрошення австрійського фестивалю Wiener Festwochen та Wiener Konzerthaus виступили Kyiv Symphony Orchestra та Молодіжний симфонічний оркестр України разом з Національною хоровою капелою «Думка» за участі понад 150 українських виконавців.

Українські видавці брали участь у Варшавському міжнародному книжковому ярмарку, а також у Франкфуртському книжковому ярмарку, де представили понад 300 книжок від 31 українського видавництва. У червні у французькому місті Авіньйон у рамках авторитетного міжнародного театрального фестивалю відбулися покази вистави «Калігула» Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка.

У 2024 р. розпочато реалізацію державної програми «єКнига», що дає змогу українцям, яким виповнилось 18 років, поповнювати свої бібліотеки. У межах цієї програми кожен зможе отримати 908 грн для купівлі паперових, електронних чи аудіокниг українською мовою. Програма спрямована на стимулювання читання та підтримку книговидавництва. На реалізацію програми «єКнига» у 2024 р. в Державному бюджеті передбачено фінансування розміром 172,5 млн грн. Це дасть змогу українським видавцям продати близько 1,5 млн книжок.

Мінкультури започаткувало проєкт «Культура без бар'єрів», мета якого полягає в забезпеченні безбар'єрності надання культурних послуг для всіх українців, особливо для ветеранів і людей з обмеженими можливостями.

У 2024 р. тривав процес декомунізації публічного простору. За даними МКСК, протягом цього року статус пам'ятки культурної спадщини місцевого значення втратили 215 пам'ятників, які є символами комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики¹¹².

У грудні 2024 р. ухвалено рішення щодо створення в структурі ЗСУ спеціалізованого підрозділу із захисту культурних цінностей у складі Об'єднаного центру забезпечення заходів цивільно-військового співробітництва ЗСУ. Цей крок реалізовано в межах імплементації положень Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. Повідомляють, що до складу нового підрозділу ввійдуть військовослужбовці, які мають освіту та досвід роботи у сфері культури, археології, історії та музейної справи. Їхнім завданням стане координація дій, спрямованих на захист, збереження та запобігання знищенню об'єктів культурної спадщини¹¹³.

Варто відзначити успішну роботу Українського культурного фонду, який у 2024 р. профінансував 233 культурно-мистецькі проєкти. Сума інвестованих коштів у культурні продукти становить 149 млн грн, а кількість охопленої аудиторії сягнула понад 3 млн осіб. Для порівняння: у 2023 р. профінансовано 213 проєктів¹¹⁴.

Цей невеликий і геть не повний перелік культурних подій та проєктів демонструє, що українська культура у 2024 р. має чимало досягнень.

¹¹² У 2024 році 215 символів тоталітарного режиму та російської імперської політики втратили статус пам'ятки культурної спадщини. 14.05.2024. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/u-2024-rocz-215-symvoliv-totalitarnogo-rezhymu-ta-rosijskoyi-imperskoyi-polityky-vtratly-status-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>

¹¹³ У лавах ЗСУ створено спеціалізований підрозділ із захисту культурних цінностей. 23.12.2024. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/u-lavah-zsu-stvoreno-specjalizovanyj-pidrozdil-iz-zahystu-kulturnyh-czinnostej/>

¹¹⁴ Цьогоріч УКФ підтримав 233 проєкти. 30 Грудня 2024 Український культурний фонд URL: <https://ucf.in.ua/news/30122024>

3.2. Публічний простір

Тривала повномасштабна війна вже внесла зміни в публічний простір усіх українських міст та сіл. Більшою мірою вони зачепили населені пункти Сходу та Півдня України, на лінії зіткнення російських та українських військ. Вони зазнали й надалі зазнають значних руйнувань, а їхні мешканці пристосували, мірою можливого, свій спосіб життя та публічний простір відповідно до потреб безпеки. Водночас війна позначається й на житті українців, що живуть далеко від фронту. Вона зумовлює трансформації публічного простору та акустичного режиму міст і сіл, зміни практик збереження архітектурної, культурної та історичної спадщини, а також уведення нових соціокультурних та пам'яткових маркерів у публічний простір.

Більшість населених пунктів східної, південної та центральної України від початку широкомасштабної агресії РФ насичені атрибутами військового характеру, які за потреби можуть бути застосовані для безпосередньої оборони. Це передусім бетонні загородження (часто при блокпостах), мішки з піском та металеві їжаки. Вони вже стали частиною урбаністичного ландшафту і переважно лишатимуться в ньому до кінця воєнного стану.

Транспортна логістика в Україні зазнала певних змін. Більшість указівок назв населених пунктів на дорогах країни закрито чи замальовано. В'їзди до міст та сіл і навіть входи до метрополітену супроводжуються перевітками документів та іншими заходами безпеки. Кругом, окрім Закарпатської області, діє комендантська година.

Потреби безпеки змінили спосіб життя українців, особливо містян. У населених пунктах всієї України зміни пов'язані передусім із загрозами з повітря – ракетними атаками ворога та застосуванням ударних БПЛА. Листопад 2024 р. виявився рекордним за рівнем загроз від БПЛА (близько 2300¹¹⁵). Першочергову роль для захисту життів відіграють укриття та сховища, що рятують від різноманітних загроз.

За офіційними даними, в Україні нині діють близько 62 тисяч укриттів¹¹⁶, що втричі більше, ніж було на початок повномасштабного вторгнення. Укриттями слугують підвали будинків, підземні паркінги, станції метро та спеціально облаштовані підземні приміщення. Інформацію про найближчі укриття українські громадяни можуть отримати в додатку «Дія» та в інтернет-ресурсах, які наповнює місцева влада. Також відповідна інформація (вказівники, карти, графічні позначки) є в публічному просторі: у закладах торгівлі, освіти тощо.

В перші тижні війни українці проводили багато часу в сховищах. Згодом ця поведінка змінилась – десь завдяки ефективній роботі засобів ППО, а десь через зміну психологічних налаштувань. Згідно з опитуванням травня 2024 р. в укриттях шукали безпеки під час повітряних загроз лише близько 15 % українців. Цей відсоток більший у Львові, Хмельницькому та Сумах (близько 23 %) та менший у Черкасах, Харкові та Ужгороді (близько 6 %)¹¹⁷. Таким чином, наближеність до лінії фронту не обов'язково корелює з готовністю громадян бувати в укриттях.

Повідомлення про загрози надходять українцям передусім в аудіальному режимі – звуками сирен, що мають бути чутними по всьому атакованому простору (сповіщення так само доступні через спеціальний застосунок у смартфоні). Ці звуки стали буденністю міст і сіл України. Крім сирен, українське населення час від часу чує

¹¹⁵ Половина дронів, які РФ запустила по Україні у листопаді, були «дронами-приманками» – розвідка Британії. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rozvidka-brytaniyi-lystopad-ataka-bpla/33250036.html>

¹¹⁶ Шмигаль розповів, скільки в Україні є укриттів і що робить влада для їх покращення. Суспільне. Новини. URL: <https://suspilne.media/906425-smigal-rozpoviv-skilki-v-ukraini-e-ukrittiv-i-so-robit-vlada-dla-ih-pokrasenna/>

¹¹⁷ Рейтинги міст України. URL: https://drive.google.com/file/d/1bjcmmNjz3VgVXCiscCMrP5mOWNRwj_gr/view

вибухи та дзижчання БПЛА. Такі звуки війни підтримують відчуття страху, тривоги, пригнічення серед населення і, на думку науковців, перетворюються на специфічні фонотуртури¹¹⁸. Щоб зменшити тривожність українців, тимчасово запроваджено заборону на використання салютів, петард та феєрверків¹¹⁹.

Здійснюючи постійні, системні атаки на українські міста, ворог застосовує стратегію урбіциду. Це поняття описує намір знищення міст чи насильства щодо них. Аналітичні матеріали американського інституту New Lines Institute¹²⁰ пропонують конкретизоване визначення урбіциду як масового насильства, якому властиве навмисне знищення життєво важливої цивільної інфраструктури. Таким чином, **об'єктом насильства під час урбіциду є, власне, не так саме місто (не будівлі), а урбаністичний лад життя громади загалом.**

Залежність від інфраструктур – атрибут міської повсякденності, а заразом і запорука доступу населення до складних форм соціальної організації та культури. В цьому першорядну роль відіграє забезпечення електрикою, від чого прямо чи опосередковано залежать також забезпечення водою, теплом, транспортом, зв'язком тощо.

Атаки ворога на інфраструктуру електрозабезпечення призвели до значного дефіциту електрики в Україні. Ця проблема триває з тенденцією до загострення. Уникнути деяких обмежень пересічним українцям допомагають пункти незламності – з вільним доступом до електрики, води, мобільного зв'язку, ліків. В Україні їх налічується близько 13 тисяч¹²¹ (навесні 2024 р.).

Повітряні атаки ворога та руйнація об'єктів енергозабезпечення спричинили постійні перебої в роботі закладів торгівлі, харчування, надання різноманітних послуг. Однак на третьому році війни вони пристосувались до відімкнень електрики, широко застосовуючи дизельні генератори. Звук роботи цих генераторів став ознакою акустичного режиму українських міст під час війни.

Водночас ці заходи не компенсують уповні дефіцит енергії, який у повсякденні містян позначається на тьмянішому освітленні вулиць та закладів торгівлі, відмові від користування кондиціонерами та ескалаторами, заміні тролейбусного сполучення іншим громадським транспортом тощо. Українська влада постійно закликає громадян та суб'єктів підприємницької діяльності до ощадливого використання електрики. В результаті близько 96 % українців намагаються економити електроенергію, причому 74 % роблять це регулярно (згідно з опитуванням¹²² восени 2024 р.).

Урбіцид українських міст ворог здійснює не лише задля знищення економічного потенціалу та інфраструктури. Він також має на меті руйнувати міста як осередки культурного життя української спільноти, як місця пам'яті. Цей злочинний намір зумовив зміну форматів збереження об'єктів української культурної та історичної спадщини з огляду на потреби їх захисту та відновлення.

Україна веде статистичну фіксацію руйнувань, пошкоджень та крадіжок культурної спадщини, що є передумовою їх повернення та/або компенсацій з боку агресора. Згідно з офіційними даними Міністерства культури та стратегічних

¹¹⁸ Мірошніченко Л. Звуковий ландшафт міста під час війни. URL: <https://philology-journal.com/index.php/journal/article/view/200>

¹¹⁹ Про внесення змін до деяких законів України щодо використання та обігу піротехнічних виробів. Закон України 6 вересня 2022 року N 2573-IX. URL: <https://surl.li/uhjoem>

¹²⁰ Clements-Hunt, A. (2022, 7 червня). Russia's Campaign of Urbicide in Ukraine. New Lines Institute. URL: <https://newlinesinstitute.org/power-vacuums/russias-campaign-of-urbicide-in-ukraine/>

¹²¹ В Україні розгорнуто майже 13 тисяч пунктів незламності. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/04/02/v-ukrayini-rozgornutu-majzhe-13-tysyach-punktiv-nezlamnosti/>

¹²² Діяльність енергетичного комплексу України: оцінки та практики споживачів. Група «Рейтинг», 02.10.2024. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/diyalnist-energetichnogo-kompleksu-ukrayini-ocinki-ta-praktiki-spozhyvachiv.html>

комунікацій від 2024 р., через російську агресію зазнали пошкоджень більше тисячі об'єктів культурної спадщини¹²³. Водночас найбільше постраждали Харківська, Донецька, Херсонська та Одеська області.

Від російських атак з повітря помітно постраждала старовинна забудова Харкова, Одеси, Сум, Херсона, багатьох інших українських міст. Зокрема, у жовтні 2024 р. російська авіабомба влучила в будівлю Держпрому в Харкові. Ця будівля – візитівка міста, один з перших хмарочосів Європи, видатний зразок конструктивізму. Від ворожих атак втрачаються не поодинокі будівлі, а сталі урбаністичні та природні ландшафти. Справжнім злочином, що завдав невиправних утрат культурній спадщині та екосистемі України, став підрив Каховської ГЕС, яку здійснила російська сторона 6 червня 2023 р. Недарма **ПАРЄ у травні 2024 р. визнала, що росія здійснює культурний геноцид на українських територіях.**

Від російських обстрілів страждає сакральна архітектура. Зокрема, в Одесі зазнав пошкоджень Спасо-Преображенський кафедральний собор: у липні 2023 р. ворожа ракета влучила в центральний вівтар храму, спричинивши руйнування кількох нижніх поверхів. Наразі собор закритий для відвідування. У грудні 2024 р. снарядом пошкоджено Катерининський храм у Херсоні, зведений у XVIII ст. Перелік пошкоджених храмів буде, найпевніше, доповнюватись і надалі.

Постійні обстріли росіянами центру Одеси є злочином щодо міжнародного гуманітарного права, адже весь історичний центр міста внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Цей статус, наданий у 2024 р., свідчить: виклики збереження культурної спадщини лише збільшують відповідальність громадян, їхнього бажання захистити старовинні будівлі, пам'ятки, упізнавану атмосферу міста.

Таку відповідальність засвідчують, зокрема, захисні конструкції, зведені в перші місяці війни над пам'ятниками видатним діячам української історії та культури. Ці конструкції змінили вигляд туристичних та рекреаційних локацій, нагадуючи про загрози російських атак. Одна з них у жовтні 2022 р. лишила величезну вирву неподалік пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві: очевидно, саме цей шанований українцями пам'ятник був мішенню.

З початком повномасштабної російської війни радикально змінився культурно-історичний контекст пам'яток топонімів, що з'явилися в Україні в радянську добу та за імперського панування Росії. В результаті суспільного запиту було ухвалено Закон¹²⁴, покликаний очистити громадський простір від маркерів імперського домінування, залишків радянської монументальної пропаганди, пропаганди російської культури.

Динаміка впровадження положень цього закону зафіксована, зокрема, у дослідженні програми «Прозорі міста»¹²⁵ влітку 2024 р. Виявилось, що ця динаміка залишилась у 2024 р. фактично такою самою, як і на початку кампанії, у 2022 р. Серед міст з найактивнішим перебігом перейменувань – Харків, Кривий Ріг, Дніпро, Київ, Запоріжжя, Вінниця, Краматорськ, Полтава й Одеса.

Перейменуванням підлягали назви вулиць і площ, парків, станцій метро, окремих населених пунктів. Згідно з результатами соціопитувань, перейменування топонімів підтримує більшість українців (59 %). Водночас ця підтримка нерівно

¹²³ Через російську агресію в Україні постраждало 1062 пам'ятки культурної спадщини. МКСК. Новини. 06.05.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdalo-1062-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>

¹²⁴ Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів. Закон України 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

¹²⁵ Суворов програв, Щорс упав: як змінився міський простір України за два роки? URL: <https://transparentcities.in.ua/articles/suvorov-prohrav-shchors-upav-yak-zminyvsia-miskyi-prostir-ukrainy-za-dva-roky>

розподілена за регіонами, а на півдні України її прихильники не є більшістю (це лише 22, 8 %) ¹²⁶.

Положення Закону нормували також демонтаж пам'ятників монументального мистецтва, що розпочався ще до його ухвалення. У Києві демонтували радянську скульптуру робітників під Аркою дружби народів, пам'ятники В. Чкалову та М. Ватутіну, пам'ятник М. Щорсу. Майже 70 % опитаних киян підтримали рішення міської влади Києва демонтувати радянські пам'ятники, близько чверті – не підтримали ¹²⁷.

Резонансною подією загальноукраїнського масштабу стала заміна символіки на монументі «Батьківщина-мати» в Києві: замість герба СРСР на щиті скульптури встановлено державний герб України – тризуб. Ця подія – складник очищення публічного простору в Україні від радянської та російської символіки, що наразі далеке від завершення.

Практика реалізації положень згаданого Закону спричиняє подеколи широкі суспільні дискусії та навіть спротив громад. Наразі триває дискусія щодо змін вигляду історичного центру Одеси – а вони прямо заборонені статусом об'єкта охорони ЮНЕСКО. Найбільш контроверсійним є рішення місцевої влади щодо демонтажу пам'ятника російському поету О. Пушкіну ¹²⁸, зведеному на пожертви одеситів у 1887–1889 рр. Незгодні з цим рішенням одесити артикують свою позицію в ЗМІ, виходять на пікети, збирають підписи під відповідними зверненнями. Також точаться дискусії щодо меморіалізації таких літераторів, як М. Булгаков, І. Бабель, В. Висоцький та ін.

Триває пошук рішення щодо пам'ятників ХІХ ст. у Полтаві, що глорифікують перемогу Петра І в Полтавській битві. Ці пам'ятники – історичні артефакти і складники туристичної інфраструктури, доміанти архітектурного ансамблю центру міста. Тому перспектива демонтажу пам'яток так само проблематична, як ідея переміщення їх до заповідника «Поле Полтавської битви» для музеєфікації ¹²⁹.

Реалії російсько-української війни змінили значення й суспільні функції військових пам'яток радянської доби. Радянські військові пам'ятники вже не виконують покладених на них раніше суспільних функцій консолідації суспільства та патріотичного виховання молоді. Водночас шанованими місцями пам'яті стають новітні меморіали та пам'ятники, покликані увічнити звитягу сучасних українських героїв-захисників.

Такі пам'ятники активно зводять з ініціативи місцевої влади та громадськості по всій Україні. Вони зазвичай апелюють до узагальненого образу захисника й містять традиційну символіку вшанування військової звитяги – це хрест, схилені прапори, національна та державна символіка. Зводять також пам'ятники окремим Героям. Прикладом можуть слугувати пам'ятники Герою України О. Мацієвському, який відомий мужньою поведінкою в останні хвилини перед стратою. Зокрема, наприкінці 2024 р. йому відкрито пам'ятник у Ніжині.

¹²⁶ Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii#_Toc125113319

¹²⁷ Порівняльне дослідження: настрої киян та переселенців (16–27 лютого 2023 р.). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/regions/por_vnyalne_dosl_dzhennya_nastro_kiyan_ta_pereselenc_v_16-27_lyutogo_2023.html

¹²⁸ В Одесі демонтують пам'ятник Пушкіну: в ОВА повідомили про підписання відповідного рішення. Суспільне. Одеса. URL: <https://suspilne.media/odessa/840601-v-odesi-demontuut-pamatnik-puskinu-v-ova-povidomili-pro-pidpisanna-vidpovidnogo-risenna/>

¹²⁹ Монумент Слави у Полтаві хочуть перенести. Суспільне. Полтава. URL: <https://suspilne.media/poltava/860771-monument-slavi-u-poltavi-hocut-povnistu-demontuvati/>

Для вшанування та увічнення пам'яті загиблих (померлих) захисників та захисниць України розпочато зведення комплексу Національного військового меморіального кладовища поблизу Києва. Передбачено, що він також провадитиме історично-дослідницьку роботу, братиме участь в освітніх та патріотично-виховних проєктах. Водночас територіальні громади по всій Україні опинилися перед питаннями, пов'язаними з меморіалізацією війни відповідно до місцевої специфіки (адже досвід цієї війни в кожного з регіонів свій).

В пам'ять про героїзм українських військових перейменовують вулиці, установлюють меморіальні таблички. До перейменування міст, вулиць чи площ на честь загиблих воїнів, військових, ветеранів ставиться позитивно майже 90 % респондентів опитування, проведеного восени 2024 р. групою «Рейтинг»¹³⁰. На виконання цього громадського запиту у Львові¹³¹ затвердили новий порядок установлення меморіальних дощок загиблим захисникам та їх типовий зразок. Таким чином, усі меморіальні таблички міста будуть упорядковані. Дещо відмінний порядок ухвалили й у Києві. Він покликаний удвічі пришвидшити проходження процедур зі встановлення меморіальних дощок.

Триває робота над Державною стратегією меморіалізації російсько-української війни, анонсованою у квітні 2024 р. Стратегія передбачатиме кооперативну модель формування та реалізації політик щодо меморіалізації – залучення фахівців, бізнесу, громадянського сектора. Наприклад, Лабораторія практик меморіалізації, яка шукає нову візуальну мову для збереження пам'яті про російсько-українську війну, отримала вже 1200 заявок¹³² на участь у своїх проєктах від архітекторів, художників, місцевих громадських активістів, людей з академічного середовища.

Новітні місця пам'яті російсько-української війни стають місцем проведення заходів, у яких вшановують полеглих. Як засвідчують соціопитування, 70 % респондентів брали участь у заходах зі вшанування пам'яті постраждалих, загиблих унаслідок російської агресії. З них 37 % – у випадках, що стосувалися близьких людей чи їх особисто, 33 % – в офіційних заходах на рівні держави або громади. Водночас мешканці західних та центральних регіонів України частіше зазначали про участь у меморіальних заходах¹³³. Таким чином, формуються новітні українські громадянські ритуали комеморації, що об'єднують українських громадян, сприяють солідаризації суспільства та мобілізації на боротьбу з ворогом.

3.3. Освіта

Внаслідок повномасштабної війни освітня сфера зазнала значних утрат, більшість з яких досі не подолані та в умовах повномасштабної війни не можуть бути виправлені цілковито. Тисячі закладів освіти пошкоджені або зруйновані внаслідок обстрілів; чимала кількість педагогів вимушена була виїхати за межі України; вплив дітей та молоді за кордон, тоді як частина залишається на тимчасово окупованих територіях; постійна небезпека для всіх учасників освітнього процесу в умовах повітряних та артилерійських обстрілів.

¹³⁰ Правосуддя в контексті російської збройної агресії. Соціологічна група «Рейтинг». URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html>

¹³¹ В Україні масово встановлюють меморіали загиблим на війні. Хтось має управляти цим процесом? Хмарочос. 2.04.2024. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/02/v-ukrayini-masovo-vstanovlyuyut-memorialy-zagyblim-na-vijni-htos-maye-upravlyaty-czym-procesom/>

¹³² Лабораторія практик меморіалізації отримала понад 1200 заявок. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3846810-laboratoria-praktik-memorializacii-otrimala-ponad-1200-zaavok.html>

¹³³ Правосуддя в контексті російської збройної агресії. Соціологічна група «Рейтинг». URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html>

На кінець 2024 р. 3 428 закладів освіти зазнали бомбардувань та обстрілів. Зокрема, уражено 1 170 дитячих садочків, 1 585 шкіл, пошкоджено закладів професійно-технічної освіти – 167, закладів фахової перед вищої освіти – 153, закладів вищої освіти – 115.

Цілком зруйновано 365 закладів, зокрема: 119 дитячих садочків, 192 школи, 10 закладів професійно-технічної освіти, 7 закладів фахової передвищої освіти, 4 заклади вищої освіти¹³⁴.

У регіональному вимірі найбільших утрат зазнали прифронтові області. Так, у Миколаївській області зруйнованих та пошкоджених закладів – 290, Дніпропетровській – 392, Херсонській – 372, Харківській – 811, Донецькій – 518, Луганській – 205.

Таблиця 3.1.

Освіта в Україні 2024 р.¹³⁵

Дошкільна освіта (травень 2024 р.)	
кількість закладів дошкільної освіти, що функціонують	10,3 тис.
кількість вихованців	754,9 тис.
кількість педагогічних працівників	100,4 тис.
Загальна середня освіта (травень 2024 р.)	
кількість закладів, що функціонують	12,5 тис.
кількість учнів	3 млн 815,5 тис.
кількість учителів	383 тис.
Професійна освіта (січень 2024 р.)	
кількість закладів, що функціонують	664
кількість здобувачів освіти	225,1 тис.
кількість педагогічних працівників, які беруть участь у навчально-виховному процесі	29,4 тис.
Позашкільна освіта (травень 2024 р.)	
кількість закладів позашкільної освіти, що функціонують	1,3 тис.
кількість вихованців	910,1 тис.
кількість педагогічних працівників	19,9 тис.
Інклюзивне освітнє середовище (травень 2024 р.)	
Кількість закладів, у яких організовано інклюзивне навчання	7,3 тис.
Кількість учнів в інклюзивних класах	40,1 тис.
Кількість асистентів учителя	27 тис.
Цифрова освіта (травень 2024)	

¹³⁴ Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua>

¹³⁵ За даними ресурсів: Основні освітні статистичні дані (2023/2024 навчальний рік). URL: <https://osvita.ua/news/data/93396/>; Іноземні студенти в Україні. РБК-Україна. 13.12.2024. URL:<https://www.rbc.ua/rus/news/inozemni-studenti-ukrayini-skillki-yih-ta-1734091891.html>

Кількість закладів загальної середньої освіти, які мають підключення до оптичного інтернету	8,6 тис.
Підключення закладів загальної середньої освіти до е-журналу, %	77,8 %

Прийнято на навчання у ЗВО України іноземних студентів: 2023 р. – 10,1 тис.; 2024 р. – 7,1 тис. Нині в Україні навчається 27,2 тис. таких студентів.

З України після початку повномасштабної війни виїхало 5,4 тис. шкільних учителів¹³⁶. В освітній системі країн Європейського Союзу зареєстровано майже 850 тис. дітей шкільного віку з України¹³⁷. За даними МОН України, 400 тис. школярів, що перебувають за кордоном, навчалися в українських школах дистанційно (на 2024 р.)¹³⁸.

У 2024 р. на освітню галузь закладено 171,2 млрд грн, освітня субвенція становить 103,2 млрд грн. На друк підручників виділено 1,5 млрд грн, на придбання шкільних автобусів – 1 млрд грн¹³⁹.

Для підготовки до 2024/2025 навчального року Кабінет Міністрів України затвердив розпорядження «Про розподіл обсягу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на придбання обладнання, створення та модернізацію (проведення реконструкції та капітального ремонту) їдалень (харчоблоків) закладів загальної середньої освіти у 2024 році»¹⁴⁰. На модернізацію системи харчування в школах у 2024 р. виділено 1,5 млрд грн. Кошти субвенції розподілено на проекти, відібрані на конкурсній основі відповідно до Порядку та умов надання субвенції. Завдяки цьому 159 закладів середньої освіти отримали можливість придбати сучасне обладнання та провести реконструкцію чи капітальний ремонт їдалень і харчоблоків.

У жовтні 2024 р. Уряд спрямував 2 млрд грн на забезпечення безоплатного гарячого харчування для початкової школи. На кінець листопада 93 % закладів освіти скористалися коштами субвенції та запровадили безоплатне харчування для учнів 1–4 класів.

У серпні 2024 р. Кабмін затвердив розпорядження «Про розподіл обсягу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на забезпечення якісної, сучасної та доступної загальної середньої освіти «Нова українська школа» у 2024 році». У 2025 р. субвенція становить 1,5 млрд грн і спрямовується на закупівлю засобів навчання, обладнання, навчальної літератури, підвищення кваліфікації педагогів тощо¹⁴¹.

З метою поліпшити матеріальний стан освітян Уряд ухвалив рішення, згідно з яким педагогічним працівникам закладів загальної середньої освіти державної та комунальної форм власності встановлено щомісячну доплату за особливі умови роботи: з 1 січня 2025 р. – у розмірі 1300 грн; з 1 вересня 2025 р. та до кінця

¹³⁶ В Міносвіти розповіли, скільки вчителів виїхало з України з початку війни. Факти. 16.10.2024. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20241016-v-minosvity-rozpovily-skilky-vchyteliv-vyyihalo-z-ukrayiny-z-pochatku-vijny/>

¹³⁷ Державний ліцей «Міжнародна українська школа» презентував нову стратегію. 01.10.2024. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76712.html

¹³⁸ Менше ніж 10 % українських шкіл працюють повністю дистанційно – Андрій Сташків. НУШ. Освіта. URL: <https://surl.li/zdfpeq>

¹³⁹ Бюджет освіти – 2024: збільшення витрат за основними напрямками. Освіта.UA. 2023.11.09. URL: <https://osvita.ua/news/90417>

¹⁴⁰ Уряд затвердив розподіл субвенції на модернізацію харчоблоків: 159 закладів отримають нове обладнання та проведуть модернізацію інфраструктури 13.08. 2024 р. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyy-rozpodil-subventsii-na-modernizatsiiu-kharchoblokov-159-zakladiv-otrymaiut-nove-obladnannia-ta-provedut-modernizatsiiu-infrastruktury>

¹⁴¹ Субвенція НУШ: уряд розподілив кошти між областями 13.08.2024 р. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/news/subventsii-a-nush-uriad-rozpodilyv-koshty-mizh-oblastiamy>

календарного року, у якому припинено чи скасовано воєнний стан, – у розмірі 2600 грн¹⁴².

У 2024 р. лише з боку ЄС профінансовано реалізацію організаціями громадянського суспільства 64 грантових проєктів у сфері освіти та навчання. У середньому мінімальна сума гранту ЄС становить близько 299 тисяч євро, максимальна – 10 млн євро¹⁴³. Загалом від початку повномасштабного вторгнення ЄС надав 100 млн євро на підтримку безпечного доступу дітей до освіти в Україні. Європейська комісія також надала 14 млн євро на придбання понад 380 шкільних автобусів та передала українським школярам пів мільйона підручників¹⁴⁴.

Європейський Союз надає кошти на ремонтні роботи освітніх закладів. На вересень 2024 р. ремонтні роботи проводили в 11 областях на 20 об'єктах, у планах – ще 9 шкіл та закладів дошкільної освіти. Впродовж 2021–2024 рр. коштом ЄС реалізовано понад 8,1 тис. грантових проєктів мобільності для представників студентських та педагогічних колективів українських університетів у межах програми «Еразмус». Протягом зазначеного періоду ЄС надавав грантову підтримку переміщеним університетам на Сході України. Зокрема, надано грантове фінансування на загальну суму 8 млн євро, щоб допомогти окремим університетам відновити свою діяльність на нових місцях¹⁴⁵.

Пріоритетом в організації навчального процесу у 2024–2025 рр. залишаються питання забезпечення безпеки. У 2024 р. 1500 шкіл (близько 10 %) працювали винятково дистанційно. Такі школи здебільшого розташовані на тимчасово окупованих територіях, прифронтових громадах або не мають укриттів¹⁴⁶. Чисельність учнів у цих школах у 2024 р. становила близько 500 тис.

Загалом Уряд виділив 7,5 млрд грн для створення безпечних умов у закладах освіти та будівництва укриттів. Це одна з найбільших інвестиційних програм у бюджеті. Урядовою постановою «Про Порядок реалізації експериментального проєкту щодо створення в будівлях і спорудах закладів освіти захищених просторів (приміщень для фізичного захисту)» визначено вимоги до облаштування в закладах освіти захищених просторів¹⁴⁷. Ідеться про приміщення в підвальних, цокольних, перших поверхах, де можна тимчасово перебувати, щоб захиститися під час повітряної тривоги.

З метою забезпечити безпеку навчання в прифронтових громадах започатковано практику будівництва підземних шкіл. Для цього використовують документацію проєктів протирадіаційних укриттів. Наразі на прифронтових територіях на різних стадіях будівництва та проєктування перебуває 40 підземних шкіл. У перспективі планують будівництво понад 120 таких об'єктів. Це дасть змогу створити умови для

¹⁴² Деякі питання оплати праці педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 08.11.2024 № 1286. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-oplaty-pratsi-pedahohichnykh-pratsivnykiv-zakladiv-zahalnoi-s128681124>

¹⁴³ Підтримка громадянського суспільства та медіа в Україні з боку ЄС. Червень 2023 Прямуємо разом. URL: <https://eu4ukraine.eu/what-we-do-ua/facts-and-figures-ua/support-to-civil-society-and-media.html>

¹⁴⁴ Солідарність ЄС з Україною. Листопад 2024 р. Прямуємо разом. URL: <https://eu4ukraine.eu/what-we-do-ua/facts-and-figures-ua/eu-solidarity-with-ukraine-november-2024.html>

¹⁴⁵ ЄС і Україна творять спільне європейське майбутнє Листопад 2024 р. Прямуємо разом. URL: <https://eu4ukraine.eu/what-we-do-ua/facts-and-figures-ua/together-we-learn-grow-informer.html>

¹⁴⁶ Менше ніж 10 % українських шкіл працюють повністю дистанційно – Андрій Сташків. НУШ. Освіта. URL: <https://surl.li/zdfreq>

¹⁴⁷ Уряд затвердив основні вимоги до облаштування захищених просторів у закладах освіти 13.08.2024 р. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdvy-osnovni-vymohy-do-oblashtuvannia-zakhyshchenykh-prostoriv-u-zakladakh-osvity>

навчання понад 100 тис. дітей на прифронтових територіях, які наразі позбавлені доступу до очної освіти¹⁴⁸.

У 2024 р. в закладах середньої освіти впроваджено Службу освітньої безпеки, що складається з офіцерів поліції, які пройшли спеціальну підготовку для роботи з дітьми. Створення СОБ відбувається в рамках реалізації Концепції безпеки закладів освіти¹⁴⁹. Цим опікується Міністерство внутрішніх справ. За наявними даними, на кінець листопада 2024 р. офіцери СОБ працюють вже в понад 1000 закладах середньої освіти. До кінця року заплановано забезпечити їхню присутність у 2 тис. навчальних закладів.

Запроваджено заходи, спрямовані запобігти булінгу в школах. Учасники освітнього процесу мають можливість отримати інформацію про те, як реагувати на булінг та який алгоритм далшої роботи щодо його запобігання в школах¹⁵⁰.

Найбільший кадровий голод зафіксовано серед учителів початкових класів, природничих і математичних наук. Згідно з результатами дослідження «Вчителі України: кадровий потенціал» (2024 р.), у містах бракує близько 19 тис. учителів з початкової освіти, а в селах – приблизно 11 тис. Також у міських школах не вистачає близько 4,4 тис., у сільських – 0,1 тис. учителів природничих наук, а вчителів математичних наук – 2 тис. і 1,4 тис. відповідно. У містах запит на вчителів молодших класів не заповнений на 31 %, у селах – на 25 %. Для математичної галузі не заповнено посад учителів в містах – 17 %, у селах – 18 %¹⁵¹. Крім того, у зазначеному дослідженні йдеться, що нині у вишах на педагогічних спеціальностях навчаються близько 94 тис. студентів. Проте лише 56 % з опитаних студентів планують працювати за спеціальністю.

З метою впровадити заходи з відновлення функціонування української мови на деокупованих територіях у березні 2024 р. Уряд схвалив «Державну цільову національно-культурну програму забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року». Програма сприятиме поступовому формуванню єдиного україномовного простору на всій території України. Зокрема, програма передбачає створення проєктів, спрямованих на просування української мови, популяризації літератури та мотивації читання, а також удосконалення рівня володіння та викладання української мови педагогічними працівниками. В рамках реалізації програми буде проведено роботу над удосконаленням якості викладання та оцінювання. Особливої уваги приділятимуть виданню підручників та навчально-методичних матеріалів¹⁵².

У червні 2024 р. Верховна Рада схвалила президентський законопроект «Про застосування англійської мови в Україні» (№ 9432), який передбачає офіційне закріплення статусу англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування в Україні. Законопроект визначає механізми застосування англійської мови в діяльності органів державної влади, підрозділів екстреної допомоги населенню, у сферах транспорту, охорони здоров'я, а також під час перетину державного кордону.

¹⁴⁸ На прифронтових територіях будується 40 підземних шкіл – МОН. Факти. 01.09.2024. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240901-na-pryfrontovyyh-terytoriyah-buduyetsya-40-pidzemnyh-shkil-mon/>

¹⁴⁹ Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти : розпорядж. Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 № 301-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhhvalennia-kontseptsii-bezpeky-zakladiv-osvity-i070423-301>

¹⁵⁰ 52 дитини вже повідомили про булінг онлайн 29.10.2024 р. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/news/52-dytyny-vzhe-povidomyly-pro-bulinh-onlain>

¹⁵¹ Чому в школах бракує вчителів? Результати дослідження. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/chomu-v-shkolakh-brakuje-vchiteliv-rezultati-doslidzhennja-.html>

¹⁵² Уряд схвалив розроблену МКІП програму забезпечення розвитку та функціонування української мови до 2030 року. 15.03.2024 Міністерство культури та стратегічних комунікацій URL: <https://mcsc.gov.ua/news/uryad-shvalyv-rozroblenu-mkip-programu-zabezpechennya-rozvytku-ta-funkcionuvannya-ukrayinskoyi-movy-do-2030-roku/>

У 2024 р. набув чинності новий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи початкової загальної середньої освіти». Закон сприятиме трансформації початкової загальної середньої освіти та розвитку навчального предмета «Захист України» в закладах загальної середньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти. Програми з навчального предмета «Захист України» розроблятиме та затверджуватиме Міністерство освіти і науки України за погодженням з Міністерством оборони України¹⁵³.

ВР України в червні 2024 р. ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти». Закон відповідає євроінтеграційним зобов'язанням України щодо модернізації системи вищої освіти в рамках Болонського процесу. Реалізація положень нового Закону сприятиме залученню до освітнього процесу у вищій школі на посади педагогічних працівників потужних фахівців-практиків. Передбачено можливості чинним викладачам одночасно з викладанням займатися науковою діяльністю. Науково-педагогічним працівникам гарантовано можливість здійснювати наукову діяльність в обсязі не менше від 30 % оплачуваного робочого часу¹⁵⁴.

Ухвалено Закон України «Про дошкільну освіту», який спрямований на вдосконалення функціонування системи дошкільної освіти, забезпечення рівного та безбар'єрного доступу кожної дитини до якісної дошкільної освіти, упровадження альтернативних механізмів фінансування дошкільної освіти, розвитку закладів дошкільної освіти всіх форм власності. У тому числі Закон передбачає можливості фінансування коштом місцевих бюджетів здобуття дітьми дошкільної освіти в приватних суб'єктів освітньої діяльності у разі, якщо бракує місць у комунальних садочках¹⁵⁵.

У травні 2024 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу». Закон прийнято з метою розширити: можливості здобувачів вищої освіти формувати індивідуальні освітні траєкторії; автономію закладів вищої освіти в розробленні та реалізації освітніх програм¹⁵⁶.

У грудні 2024 р. МОН презентувало платформу «Освіта для ветеранів», яку розроблено за підтримки програми «Skills4Recovery» коштом уряду Німеччини. Ця платформа є новим освітнім інструментом, який допоможе ветеранам знайти нові можливості для навчання чи перекваліфікації, які будуть найбільше відповідати їхнім індивідуальним освітнім потребам. Платформа «Освіта для ветеранів» – це понад 1 200 освітніх можливостей: від короткострокових курсів до повноцінних навчальних програм у закладах професійної, передвищої та вищої освіти¹⁵⁷.

Важливим напрямом підвищення конкурентоспроможності населення є організація професійного навчання (за сприяння Державної служби зайнятості). Для забезпечення можливостей перекваліфікації робочої сили Кабінет Міністрів України

¹⁵³ Прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи початкової загальної середньої освіти» 22.05.2024 р. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій : сайт. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76573.html

¹⁵⁴ Прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» 06.06.2024 р. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76595.html

¹⁵⁵ Прийнято Закон України «Про дошкільну освіту» 06.06.2024 р. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76593.html

¹⁵⁶ Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» 15.05.2024 р. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/76562.html

¹⁵⁷ МОН і Skills4Recovery презентували платформу «Освіта для ветеранів», 05.12.2024 р. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mon-i-skills4recovery-prezentuvaly-platformu-osvita-dlia-veteraniv>

прийняв постанову № 984 від 15 вересня 2023 р. «Про реалізацію експериментального проекту з організації професійного навчання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни в закладах професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості». Ця програма передбачає можливість підтримання конкурентоспроможності учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни шляхом професійного навчання¹⁵⁸.

Останнім часом в Україні доволі швидкими темпами відбувається розвиток системи неформальної освіти. Так, розширюється мережа кваліфікаційних центрів, уповноважених Національним агентством кваліфікацій на оцінювання і визнання результатів навчання осіб, зокрема здобутих шляхом неформальної чи інформальної освіти, присвоєння / підтвердження відповідних професійних кваліфікацій. На 2 грудня 2024 р. в Україні зареєстровано 135 кваліфікаційних центрів, які здійснюють діяльність за підтвердженням 466 унікальних професійних кваліфікацій, видано понад 4 100 сертифікатів кваліфікаційних центрів про присвоєння/підтвердження професійних кваліфікацій¹⁵⁹.

3.4. Праця

Розвиткові вітчизняного ринку праці в умовах повномасштабної агресії РФ проти України притаманне: загострення ризиків, пов'язаних зі звуженням демографічного базису поповнення робочої сили; зростання структурних диспропорцій між попитом та пропозицією на регіональних ринках праці. Попри незначне збільшення кількості нових вакансій протягом останнього періоду, **дефіцит робочої сили відчутно стримує збільшення обсягів виробництва**.

Згідно з результатами опитувань підприємств за третій квартал 2024 р., проведених Національним банком України, **майже 46 % підприємств відзначили брак кваліфікованих працівників як один з найвпливовіших чинників, що обмежують спроможність їх підприємств збільшувати виробництво**¹⁶⁰. Тим часом найбільший дефіцит робочої сили спостерігаємо в таких сферах: **будівництво (65 %), переробна промисловість (58 %), добувна промисловість (56 %), транспорт (47 %)**.

Разом з тим найбільша частка безробітних припадає на раніше зайнятих у таких видах економічної діяльності, як:

- державне управління;
- гуртова торгівля;
- переробна промисловість;
- сільське господарство.

Аналіз стану розвитку зареєстрованого сегмента ринку праці у 2024 р. свідчить про значну **регіональну нерівномірність розподілу вакансій та безробітного населення** (за видами економічної діяльності та професійними групами). У 2024 р. найбільше безробітних намагалися знайти роботу в таких сферах, як сільське господарство, торгівля (гуртова та роздрібна) і державне управління. Але водночас рівень попиту на робочі місця в переробній промисловості, транспорті та медицині залишався високим. Це вказує на те, що в названих галузях потреба в працівниках зросла.

¹⁵⁸ Про реалізацію експериментального проекту з організації професійного навчання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни в закладах професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості. Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-2023-%D0%BF#Text>

¹⁵⁹ Дайджест Національного агентства кваліфікацій за листопад. URL: <https://nqa.gov.ua/news/dajdzest-nacionalnogo-agentstva-kvalifikacij-za-listopad-2/>

¹⁶⁰ Ділові очікування підприємств України. Третій квартал 2024 р. Див.: Щомісячні опитування підприємств України, листопад 2024 р. Національний банк України, 2024. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/schomisyachni-opituvannya-pidpriyemstv-ukrayini-listopad-2024-roku>

Найбільше безробітних було серед працівників торгівлі, простих професій і кваліфікованих працівників сільського господарства. Водночас вакансій для «кваліфікованих робітників з інструментом» було значно більше, ніж зареєстрованих безробітних. Це показує, що бракує працівників у виробничій сфері.

Диференціація регіональних ринків праці

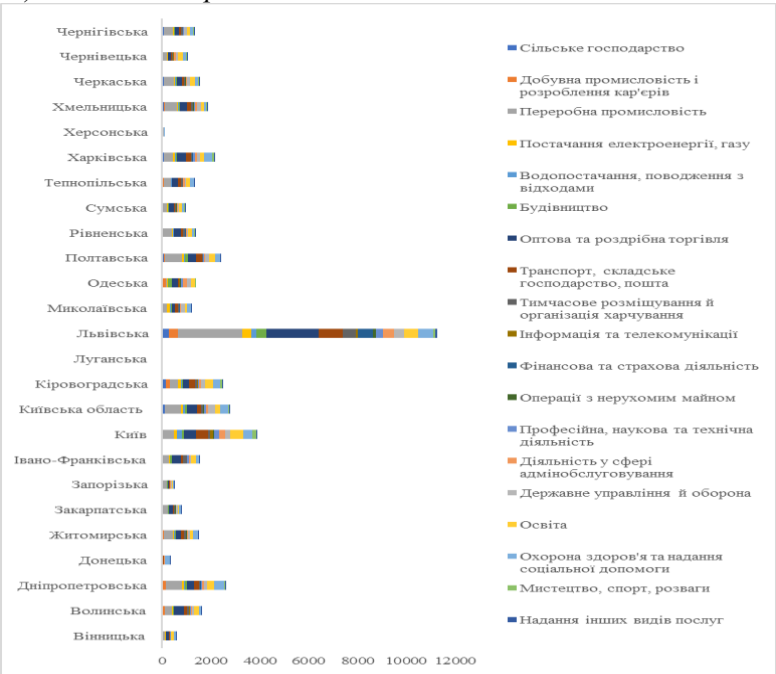
Серйозною проблемою розвитку ринку праці України в умовах повномасштабної агресії рф залишається **істотна диференціація розвитку регіональних ринків праці**. Значною мірою це залежить від: територіального розміщення виробництв (зокрема, наближеності до зони бойових дій); рівня економічної активності підприємств у регіонах; можливостей адаптації підприємств до змін економічної кон’юнктури; трудового потенціалу регіонів.

Найбільш позитивно перспективи зростання виробництва та збільшення кількості працівників у наступному році оцінюють роботодавці західних регіонів. Натомість роботодавці регіонів, найближчих до зон проведення бойових дій, менш оптимістично оцінюють фінансово-економічний стан підприємств та перспективи змін кількості зайнятих працівників¹⁶¹.

Секторальний розподіл вакансій, заявлених роботодавцями на 1 січня 2025 р., свідчить про нерівномірність їх концентрації залежно від економічної спеціалізації регіонів (Рис. 3.1). Найбільша кількість вакансій, заявлених роботодавцями, відзначалася: у Львівській області, у м. Києві, а також Дніпропетровській, Київській, Харківській, Полтавській, Кіровоградській областях. Переважно **вакансії були зосереджені в переробній промисловості, гуртовій та роздрібній торгівлі**. Це свідчить про більш високий рівень економічної активності підприємств цих регіонів.

Рис. 3.1. Розподіл вакансій (за видами економічної діяльності та регіонами), одиниць

*Джерело: Дані Державної служби зайнятості щодо кількості вакансій (за видами економічної діяльності) на 1.01.2025 р.*¹⁶²

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² 5 Types

of

economic

activity

12.

2024.

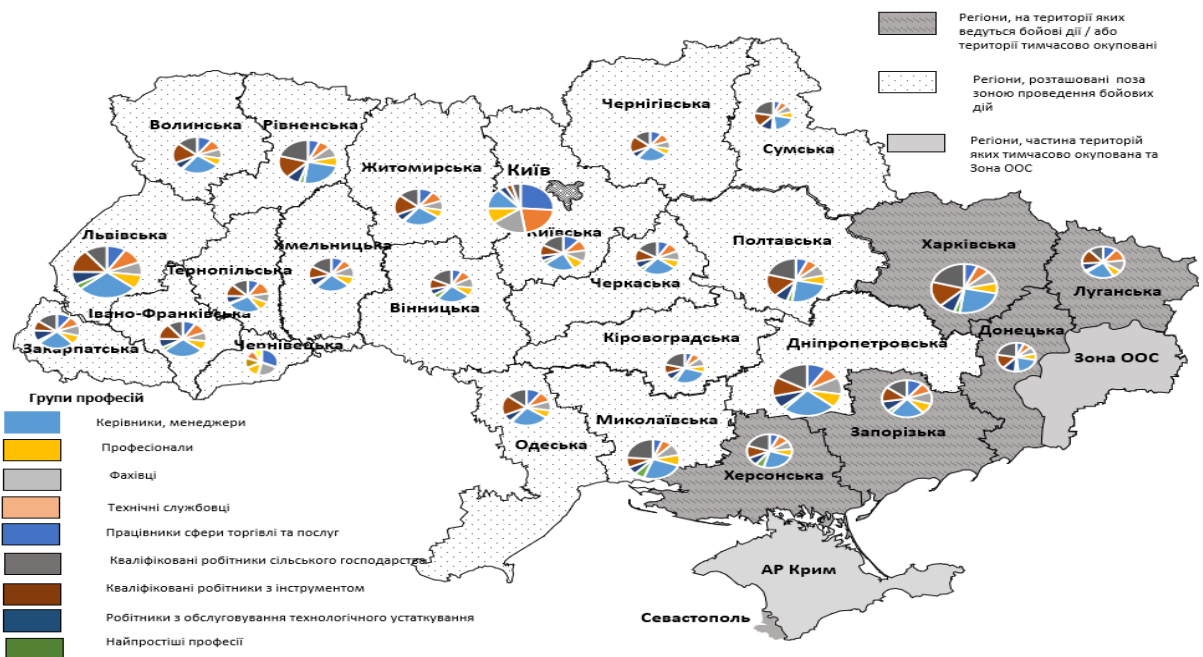
Водночас зростання кількості заявлених роботодавцями вакансій в економічно розвинених регіонах, наближених до зони бойових дій (зокрема, в Дніпропетровській та Харківській областях), є результатом не тільки підвищення бізнес-активності, але й збільшення дефіциту працівників унаслідок міграційного впливу населення.

У регіональному розрізі найбільша частка безробітних, які раніше були зайняті в державному управлінні, гуртовій торгівлі, була зосереджена в Харківській, Сумській, Дніпропетровській областях. Значною мірою це є результатом скорочення можливостей зайнятості (за даними видами економічної діяльності) для населення, що проживає в цих регіонах.

Також нерівномірним залишається регіональний розподіл вакансій за професійними групами (Рис. 3.2). Найбільшою залишалася частка вакансій за професіями «кваліфікованих робітників з інструментом», робітників з обслуговування устаткування. Це свідчить про превалювання в структурі вакансій робітничих професій, що потребують високого рівня кваліфікації.

Рис. 3.2. Регіональний розподіл вакансій (за професійними групами)

Джерело: Дані Державної служби зайнятості щодо кількості вакансій (за професійними групами) на 1.01.2025 р.

Водночас найбільше потребували висококваліфікованої робочої сили (менеджери, фахівці) регіони, у яких сконцентровано виробництво продукції з достатньо високим вмістом валової доданої вартості (м. Київ, Львівська, Дніпропетровська, Харківська, Київська області). Високою також залишалася кількість вакансій, заявлених за професіями кваліфікованих робітників з інструментом та робітників з обслуговування технологічного устаткування. Також досить значною залишалася потреба в працівниках як з високим, так і середнім рівнем кваліфікації в Сумській області. Це може бути пов'язано з доволі високим впливом кваліфікованої робочої сили в результаті наближеності зони бойових дій.

Найбільша частка безробітних, які працювали раніше за професіями у сфері торгівлі, зберігалася в Сумській, Харківській, Дніпропетровській, Житомирській областях. Тим часом у Харківській та Сумській областях найвищою залишається

частка безробітних, які раніше працювали за професіями робітників з обслуговування устаткування, робітників з інструментом, а також найпростіших професій.

Для забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на регіональних ринках праці доцільно стимулювати розвиток підприємництва, створення робочих місць вищої якості. Впровадження державної програми «Доступні кредити 5–7–9 %» Фондом розвитку підприємництва, компенсації роботодавцям за працевлаштування ВПО, надання грантів на власну справу, забезпечення грантової підтримки ветеранам та членам їхніх сімей спрямовано, щоб стимулювати підвищення економічної активності населення на ринку праці¹⁶³.

З метою підвищення конкурентоспроможності економічно активного населення на ринку праці впроваджено ряд ініціатив (за сприяння Міністерства економіки України, Державної служби зайнятості, Національного агентства кваліфікацій та ін.). Зокрема, у 2024 р. започатковано сервіс «Єдине вікно послуг» від Державної служби зайнятості (459 програм підтримки для ВПО, людей з інвалідністю та ветеранів, які працюють у регіонах України). У рамках реалізації цих програм пропонують сервіси з питань допомоги з пошуком тимчасового житла, пропозиції перенавчання з наступним працевлаштуванням, надання грантів на відновлення бізнесу¹⁶⁴. Державна служба зайнятості організувала громадські та суспільно корисні роботи в межах «Армії відновлення» для забезпечення тимчасової зайнятості безробітного населення. Удосконалено програму навчання за ваучером, розширення переліку професій і спеціальностей до 155 одиниць. Для жінок, які бажають опанувати «чоловічі» професії, запропоновано окремі ваучери – створені для подолання гендерних стереотипів та надання жінкам рівних можливостей з розвитку кар'єри в традиційно «чоловічих» професіях¹⁶⁵.

Водночас результативність заходів сприяння зайнятості значною мірою залежить від розвиненості бізнес-середовища в країні, від рівня поінформованості населення про можливості започаткування бізнесу, а також готовності до ведення власної справи. Важливим питанням так само є забезпечення безпеки працівників, поліпшення умов найму та оплати праці. Також важливо постійно актуалізувати перелік професій і спеціальностей для організації професійного навчання (з позицій належного рівня оплати праці та затребуваності на ринку праці). Однак дотепер можливості визначення найбільш затребуваних професій на регіональних ринках праці досить звужені внаслідок обмеженості статистичної інформації про розвиток ринку праці.

Висновки

- Українська культура, попри величезні втрати внаслідок воєнних дій, зміцнилася і продукувала нові сенси та стала дієвим засобом боротьби проти агресії; культура сприяла розвитку громадянської та національної ідентичності.
- Створено нові культурні цінності, упроваджено культурні проєкти, розвинуто правову базу культури, здійснено масштабну допомогу міжнародних партнерів, розвивається культурна дипломатія. Українські митці стали дієвими представниками України, які за кордоном доносять правду про війну через культурні заходи. Завдяки ним відбувається масштабне міжнародне визнання та зростання інтересу до української культури.

¹⁶³ Перелік послуг. Державна служба зайнятості. URL: <https://dcz.gov.ua/madeukraine/poslug>

¹⁶⁴ Див.: URL: <https://www.dcz.gov.ua/onewindow>

¹⁶⁵ Див.: URL: <https://dcz.gov.ua/news/singlenews/629>

- Функціонування культури в період воєнного часу з повною підставою довело, що вона є стратегічним ресурсом, який сприяє формуванню національної стійкості.

Публічний простір українських міст і сіл зазнав значних змін у результаті російсько-української війни. Цей вплив відбувався не лише безпосередньо, але й опосередковано, через комплексні трансформації, яких зазнало українське суспільство, економіка, культура, пам'ять. Зокрема, доцільно відзначити таке:

- у публічному просторі стали постійно присутні військові об'єкти, які за потреби можуть бути застосовані для безпосередньої оборони;
- для захисту населення від ударів з повітря створено систему укриттів та оповіщення, яка, більшою чи меншою мірою, увійшла в повсякденність українців;
- ворожі удари по інфраструктурі енергозабезпечення зумовили режим ощадливості та пошук рішень, що уможливають життєзабезпечення та працю;
- атаки ворога з повітря завдають значних пошкоджень об'єктам історичної та культурної спадщини, руйнують усталені урбаністичні ландшафти;
- загрози культурній спадщині змушують українців до пошуку нових форматів її захисту, водночас із переоцінкою значення конкретних об'єктів;
- тривають заходи з дерусифікації публічного простору, причому сприйняття таких заходів в українському суспільстві неоднозначне;
- меморіалізація зв'язки українських захисників – пріоритет політики пам'яті, що втілюється в змінах топоніміки, появі нових пам'ятників та запровадженні громадянських ритуалів комеморації.

Під час воєнного стану вдалося забезпечити доступ до освіти через запровадження дистанційного або змішаного формату навчання, що дозволило й далі провадити його навіть за кордоном і на прифронтових територіях. До освітніх програм введено компоненти психологічної підтримки та стійкості, які спрямовані на розвиток адаптивності учнів. Навчальні програми оновлюють з метою виховання громадянської відповідальності та патріотизму. Воєнний час стимулював упровадження різноманітних інновацій та цифровізації в освітній процес, зокрема за допомогою міжнародних партнерів. Система освіти сприяє протидії дезінформації, молодь навчається критично аналізувати інформацію та протидіяти впливу російської пропаганди. Освітні заклади беруть участь в організації різноманітних волонтерських акцій допомоги Силам оборони та безпеки.

Водночас функціонування освітньої сфери України в період воєнного часу загострило проблеми, які накопичувалися впродовж попередніх років. Найболючішою з них є дефіцит викладацького складу, який посилюється внаслідок виїзду за кордон педагогів. Виявилися нові проблеми, що пов'язані з доступом до освіти в регіонах, які постраждали від бойових дій. Неабиякою проблемою залишається технічне забезпечення навчального процесу у віддалених районах. Значна кількість закладів освіти зруйнована чи пошкоджена внаслідок воєнних дій. Відновлення освітньої інфраструктури буде довготривалим і потребуватиме чималих фінансових і матеріальних ресурсів.

Попри виклики воєнного часу, ухвалено рішення щодо реформування освітньої галузі відповідно до вимог курсу європейської інтеграції. Українська освіта послідовно інтегрується в європейський освітній простір. Система освіти забезпечує виховання та розвиток молодого покоління для майбутнього країни та повоєнного відновлення України.

Значна диференціація регіонів (за кількістю вакансій та безробітного населення) великою мірою залежить від територіального розміщення виробництв (зокрема, наближеності до зони бойових дій), рівня економічної активності підприємств регіонів,

можливостей адаптації підприємств до змін економічної кон'юнктури, трудового потенціалу регіонів

Кількість заявлених роботодавцями вакансій у регіонах залежить не тільки від рівня бізнес-активності підприємств, але й від наявності достатнього трудового потенціалу.

Результативність заходів сприяння зайнятості залежить від розвиненості бізнесового середовища в країні, поінформованості населення про можливості започаткування та готовності до ведення власної справи, забезпечення безпеки працівників, поліпшення умов найму та оплати праці.

4. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

4.1. Військові адміністрації та органи місцевого самоврядування

Згідно із Законом України «Про правовий режим воєнного стану», у цей період в країні діє особлива структура вертикалі виконавчої влади.

На початок 2025 р. в Україні діють 24 обласні та Київська міська військові адміністрації, які набули такого статусу на підставі Указу Президента України «Про утворення військових адміністрацій» № 68/2022 від 22 лютого 2022 р.¹⁶⁶ Цим самим Указом утворено «на базі існуючих¹⁶⁷ районних державних адміністрацій відповідні районні військові адміністрації»¹⁶⁸. Тим часом усі голови цих адміністрацій набули статусу начальників відповідних військових адміністрацій. Тобто вертикаль військових адміністрацій запроваджено повсюдно (в усіх адміністративних областях та районах); ухвалюючи таке рішення, Глава держави не керувався диференційованим підходом до територій з погляду їх наближеності до лінії бойових зіткнень або державного кордону з країною-агресором.

На 1 січня 2025 р. на рівні громад також функціонували 197 військових адміністрацій населених пунктів: 64 міських, 64 селищних та 69 сільських (Рис. 4.1). Останньою за часом утворення (5 листопада 2024 р.) у період дії воєнного стану є Нововасилівська селищна військова адміністрація Мелітопольського району Запорізької області.

*Рис. 4.1. Кількість військових адміністрацій населених пунктів за адміністративними областями України на 08.01.2025 р.*¹⁶⁹

Військові адміністрації населених пунктів, що функціонують на сьогодні, переважно утворені в таких ситуаціях:

¹⁶⁶ Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України № 68/2022 від 24.02.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>

¹⁶⁷ Відповідно до Постанови Верховної Ради України № 3650 від 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів» зараз в Україні є 136 районів (з них 17 районів знаходяться на тимчасово окупованих територіях: 10 районів в АР Крим, 3 райони – в Донецькій області та 4 райони – в Луганській області). URL: https://decentralization.ua/newrayons?area_id=&sort_by_otg_count=&sort_by_square=&sort_by_population=&sort_by_villages_count=

¹⁶⁸ Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України № 68/2022 від 24.02.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>

¹⁶⁹ Зважаючи на відсутність актуального узагальненого переліку військових адміністрацій, розміщеного на офіційних веб-сторінках вищих органів державної влади, цифри щодо кількості ВА та Схему складено за даними дослідження «Чесно» (на кінець 2023 року) (див.: URL: <https://www.chesno.org/post/5823/>) та Указів Президента України про створення військових адміністрацій за 2024 р. із сайту ВРУ (на 08.01.2025 р.).

- у населених пунктах, де на час запровадження правового режиму воєнного стану владу здійснювали військово-цивільні адміністрації (обмежується деякими громадами Донецької та Луганської областей);

- у громадах, де органи місцевого самоврядування виявилися неспроможними до належного виконання своїх обов'язків, установлених Конституцією та законами (відповідно до абзацу 1 частини 3 статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»)¹⁷⁰. Ознаки такої неспроможності нечітко визначені. Найчіткішою підставою можна вважати неспроможність місцевої ради зібратися на сесійні засідання протягом місяця (зокрема, така підстава серед іншого передбачена законодавством для утворення обласних і районних ВА). На практиці в переважній більшості випадків було дострокове припинення повноважень вищих посадових осіб місцевого самоврядування – через смерть (селище Буча Київської обл.), відставку (м. Запоріжжя) або відсторонення від посади в судовому порядку (Чернігів, Суми);

- у прифронтових громадах (наприклад, у Краматорську та деяких інших містах на Донеччині);

- у громадах, що перебували в окупації понад 2 місяці. Зокрема, військові адміністрації утворені й функціонують практично в усіх деокупованих восени 2022 р. громадах Донецької, Харківської та Херсонської областей;

- у громадах, що залишаються тимчасово окупованими.

Підставою для створення військових адміністрацій населених пунктів на окупованих або колишніх окупованих територіях вважається те, що місцеві ради там протягом тривалого періоду не виконували або не виконують визначені законом обов'язки через відсутність для цього належних умов.

У трьох останніх випадках поширеним є призначення на посади начальників військових адміністрацій населених пунктів керівників місцевого самоврядування, чинних до моменту окупації (що узгоджується з абзацом 3 частини 3 статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Особливу структуру має влада в столиці України – м. Києві, що передбачає співіснування міських військової та державної адміністрацій. Тут утворення міської військової адміністрації було пов'язано не з неналежним виконанням своїх обов'язків органами місцевого самоврядування, а з подвійним статусом міської державної адміністрації. Остання є, з одного боку, елементом вертикалі державної виконавчої влади, а з іншого – виконавчим органом Київської міської ради (на відміну від обласних та районних адміністрацій). Її очолює не голова адміністрації, а міський голова.

Особливою ознакою вертикалі виконавчої влади періоду воєнного стану є формальний вплив на неї з боку військового командування (насамперед у кадрових рішеннях). Так, наприклад:

- відповідно до частини 2 статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Президент України ухвалює рішення про утворення військових адміністрацій за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування;

- начальника військової адміністрації населеного пункту призначає Президент України за пропозицією Генерального штабу ЗСУ або обласної державної адміністрації (абзац 2 частини 3 цієї ж статті);

- перелік посад у військових адміністраціях, що підлягають заміщенню військовослужбовцями або працівниками правоохоронних органів, Президент затверджує за поданням Головнокомандувача ЗСУ.

¹⁷⁰ Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015. Ред. від 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Визначений законом спосіб утворення військових адміністрацій порушує питання про розподіл повноважень між ними та органами місцевого самоврядування. Для того, щоб військова адміністрація виконувала в повному обсязі повноваження органів місцевого самоврядування, відповідну постанову за поданням Президента України має ухвалити Верховна Рада України. У разі ухвалення такої постанови місцева рада не здійснює свої повноваження.

Менш гостро ця проблема постає на рівні областей та районів. Обласні та районні ради, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», найважливіші повноваження делегують місцевим державним адміністраціям, саме які й набувають статусу обласних та районних ВА.

Формулювання частини 3 статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» дозволяє обласним та районним військовим адміністраціям за виняткової обставини цілковито здійснювати повноваження обласних і районних рад без ухвалення відповідної постанови Верховною Радою України. Ідеться про випадок окупації або повного оточення обласного чи районного центру. Причому законодавство не передбачає автоматичної передачі повноважень місцевій раді в разі обставини, що призвела до їх передання військовій адміністрації. На такій підставі, зокрема, Херсонська ОВА навіть після деокупації обласного центру здійснювала повноваження Херсонської обласної ради; спроби ж поновлення роботи останньої профільний комітет Верховної Ради України розцінює як незаконні¹⁷¹.

Натомість запровадження військових адміністрацій на рівні громад передбачає втручання їх у здійснення місцевого самоврядування. Більшість повноважень, які надаються військовим адміністраціям населених пунктів, так чи інакше перетинаються із повноваженнями місцевих рад та їх виконавчих органів. Тому утворення військової адміністрації населеного пункту без ухвалення постанови про виконання нею повноважень міської (селищної, сільської) ради створює ґрунт для компетенційних конфліктів між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зокрема, це підтверджує протистояння між міською військовою адміністрацією та міською радою в Чернігові.

Так, наприклад, за інформацією секретаря Київради Володимира Бондаренка¹⁷², Міністерство фінансів України 03.06.24 р. погодило, а 11.06.24 р. відкликло лист погодження щодо передачі міжбюджетного трансферту на 25 млн грн від Київської міської ради для відновлення та будівництво фортифікацій біля Чернігова за зверненням в. о. міського голови Чернігова Олександра Ломако до громади Києва з проханням профінансувати будівництво фортифікацій у Чернігівській області.

Однак це не єдиний кейс щодо проблем з бюджетом Чернігова. Наприкінці 2024 р. секретар Чернігівської міськради, в. о. міського голови Чернігова Олександр Ломако подав у відставку «для зняття з Чернігова облоги керівників МВА», наслідком відмови від якої мав би стати «зрив бюджету на 2025 рік, повна зупинка роботи найбільшої лікарні міста, зупинка харчування в закладах дошкільної освіти, повна зупинка громадського транспорту, жодної копійки на ЗСУ та багато іншого»¹⁷³.

У цьому контексті належить звернути увагу, що спір між Чернігівською міською військовою адміністрацією та Чернігівською міською радою щодо того, який із цих суб'єктів владних повноважень має право затверджувати міський бюджет та вносити до нього зміни, розглядають у судах різних рівнів ще з 2023 р.

¹⁷¹ Херсонська обласна рада працює незаконно – комітет ВР. Херсон online, 2023, 23.09. URL: <https://khersonline.net/top/320577-hersonska-oblasna-rada-pracyuye-nezakonno-komitet-vr.html>

¹⁷² Уряд заблокував допомогу, яку Київ виділив Чернігову на будівництво додаткових фортифікацій, – секретар Київради. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/994863.html>

¹⁷³ В. о. міського голови Чернігова Олександр Ломако подає у відставку: «Місто взяли в облогу. Ціна – моя посада. Я маю цю облогу зняти». URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-164027/>

Довідково (на 08.01.2025 р.):

— ухвалою Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду 27 листопада 2024 р. відкрито касаційне провадження за касаційною скаргою Чернігівської міської ради на рішення Чернігівського окружного адміністративного суду від 22 травня 2024 р., яким визнано протиправним та скасовано рішення Чернігівської міської ради від 30 березня 2023 р. № 30/VIII-9 «Про внесення змін і доповнень до рішення Чернігівської міської ради від 30 листопада 2022 р. № 24/VIII-38 “Про бюджет Чернігівської міської територіальної громади на 2023 рік” зі змінами та доповненнями» та постанову Шостого апеляційного адміністративного суду від 02 жовтня 2024 р. у справі № 620/4737/23¹⁷⁴, яку Рішенням Чернігівського окружного адміністративного суду від 22 травня 2024 р. залишено без змін;

— повноваження секретаря міської ради Олександра Ломако достроково припинено рішенням Чернігівської міської ради VIII скликання 20.12.2024 р.¹⁷⁵;

— бюджет Чернігівської міської територіальної громади на 2025 р. затверджено Розпорядженням Чернігівської міської військової адміністрації № 430 від 27.12.2024 р.¹⁷⁶

Попри це, можна припустити, що в цих випадках радше йдеться про напружені політичні відносини між обраними очільниками міст/тергромад та призначеними посадовими особами виконавчої вертикалі (зокрема й начальниками військових адміністрацій, що мають тривалу історію), ніж про новий конфлікт, що спричинений утворенням військової адміністрації.

Крім наявності окремих кейсів, які засвідчують певну політичну напругу між військовими адміністраціями та місцевим самоврядуванням, де представницькі органи мають змогу та продовжують здійснювати свої повноваження, загалом (згідно з дослідженням руху «Чесно») *«більшість очільників міських військових адміністрацій до призначення на посаду були мерами»*¹⁷⁷, що, очевидно, зменшує потенціал для появи конфліктів.

4.2. Формування взаємодії регіональних еліт із центром

Правовий режим воєнного стану не передбачає проведення виборів та публічної політичної конкуренції, а суспільство в умовах боротьби країни із зовнішньою агресією не формує виразного запиту на проведення виборів. На вересень 2024 р. підтримка ідеї проведення виборів до завершення війни становила 28,2 %, проти такої ідеї виступали 55,6 %¹⁷⁸.

У такій ситуації локальні політичні сили та групи впливу, які отримали владу за наслідком виборів до ОМС 2020 р., посилили свої позиції в регіонах. З одного боку, доступ до інструментарію та ресурсів місцевого самоврядування дав їм змогу вибудовувати предметний діалог з громадами областей, районів, населених пунктів. З іншого – у переважній більшості випадків саме локальні еліти забезпечують кадровий

¹⁷⁴ Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 620/4737/23. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/123344647>

¹⁷⁵ Депутати підтримали прохання Олександра Ломако достроково припинити його повноваження: «Для мене життя міста – важливіше, за будь-яку посаду». URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-164195/>

¹⁷⁶ Розпорядження Чернігівської міської військової адміністрації № 430 від 27.12.2024. «Про затвердження бюджету Чернігівської міської територіальної громади на 2025 рік». URL: https://mva.cg.gov.ua/web_docs/39467/2024/12/docs/430.pdf

¹⁷⁷ Солдати президента. Як «Слуга народу» посилює владу через військові адміністрації. URL: <https://www.chesno.org/post/5823/>

¹⁷⁸ Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.). Разумков центр. 2024. 15 жовтня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politikiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r>

ресурс для ВА. Навіть у випадках, коли на провідні посади в обласні чи районні ВА призначають не місцевих кадрів, більшість посад в апараті займають люди, інтегровані в локальну систему стосунків.

Відсутність публічного політичного процесу знизилася тиск на владу з боку опозиції та суспільства. За таких умов значна частина потенційних опозиціонерів на локальному рівні обрала шлях конструктивного діалогу з владою, а подекуди – шлях інтеграції в середовище влади. Для громадського активу пріоритетними стали допомога ЗСУ, волонтерство, інші форми залучення до забезпечення опору агресорові. Політичний тиск опозиції та суспільства на владу на початок 2025 р. представлений переважно у формі вимог збільшити витрати на допомогу армії та максимально обмежити некритичні витрати.

Така ситуація об'єктивно зручна для влади. Однак ця зона комфорту є чинною лише на період дії воєнного стану. Розуміння тимчасовості поточної ситуації спонукає регіональні еліти вести підготовку до можливої зміни ситуації.

Сформований з перших днів повномасштабного російського вторгнення невербалізований консенсус між центром і регіонами передбачає відмову від дискусій щодо питань, які не мають безпосереднього значення для забезпечення ефективного опору ворогу. Саме тому головну тему потенційної напруги між центром і регіонами (децентралізацію) відкладено.

За роки війни **вплив великих національних політико-економічних груп** (олігархів) на суспільно-політичну ситуацію в країні істотно скоротився. Проте великі *бізнес-групи*, маючи інвестиційні інтереси в країні та регіонах, прагнуть вибудовувати комунікацію як з елітами регіонів, так і з територіальними громадами. Стратегічне завдання бізнесу – створити умови для реалізації ділових проєктів у ході відбудови.

Допомога армії та інша діяльність, спрямована на посилення опору зовнішній агресії – головний напрям публічної комунікації регіональних інститутів влади. ВА та ОМС наголошують, що саме цей напрям роботи – головний для них. Подекуди спостерігаємо своєрідне змагання між адміністраціями та меріями, коли обидві сторони доводять, що саме вони докладають найбільше зусиль у цій справі.

Новини про ту чи ту допомогу, надану за участі чи сприяння перших осіб регіональних інститутів влади, у місцевій пресі публікують регулярно, а в регіонах з великими бюджетами – щоденно. Участь у допомозі армії беруть також громадські та благодійні організації, бізнес, вітчизняні та іноземні волонтерські спільноти. Інформаційно кожен факт допомоги інтегровано в комунікацію певного представника локальних еліт.

Ця діяльність є адресною. Насамперед її реципієнтами є військові частини, які мають те чи те відношення до регіону. Однак це – не обов'язкова умова. Для регіональних еліт важливо побудувати стійку співпрацю з військовими. Тому вони прагнуть розширити діалог, вийшовши за рамки діяльності з матеріально-технічного забезпечення частин. Військових залучають до публічних акцій у регіонах, до них виявляють інтерес місцеві медіа.

У практичному вимірі стійка співпраця з військовими для регіональних еліт є інвестицією в майбутнє: після закінчення війни очікувано зросте суспільний запит на залучення представників ЗСУ та волонтерів до політичної та управлінської діяльності. На нинішньому етапі йде процес попередньої підготовки до цього.

Ще одна принципово важлива нова соціальна група для більшості регіонів країни – внутрішньо переміщені особи (ВПО). Згідно із законом про народовладдя на місцевому рівні, передбачено інтеграцію ВПО в громади проживання¹⁷⁹. Затяжна війна

¹⁷⁹ Верховна Рада України прийняла Закон щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування. Рада. Офіційний вебпортал парламенту України. 2024. 9 травня. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/249444.html>

сприяє тому, що нові місця життя для ВПО ставатимуть постійними. Представники місцевих еліт розглядають їх як потенційних виборців. Відповідно, прагнуть інтегрувати ВПО не тільки в громаду, а й у середовище політичної підтримки. Другий напрям не є прямою агітацією. Радше мова йде про створення передумов (через надання допомоги, постійну комунікацію) для майбутнього політичного діалогу.

Чіткою є політична позиція керівництва держави, згідно з якою вибори мають бути проведені тільки після скасування воєнного стану¹⁸⁰. Для активності передвиборчого характеру немає і правових підстав – проведення виборів під час дії воєнного стану заборонене. Проте міський голова Одеси заявив, що має намір балотуватися на наступних виборах, хоч би коли вони відбулись, а міський голова Львова¹⁸¹ заперечує свою участь у майбутніх виборах. Процеси в міськрадах Одеси¹⁸² і Львова¹⁸³ свідчать про те, що керівники міст намагаються максимально згуртувати ресурс довкола себе. Дані щотижневого моніторингу регіональної преси, що його проводить центр внутрішньополітичних досліджень НІСД, свідчать також про зростання медійної активності ключових фігур ОМС та ВА. Глави ВА та їхні заступники, міські голови, ключові фігури обласних та міських рад регулярно коментують питання локального порядку денного, не уникаючи водночас гострих тем, щодо яких немає консенсусу в регіоні. Зокрема, в Одесі триває дискусія щодо деколонізації публічного простору міста, у якій активну участь беруть як начальник ОВА Олег Кіпер¹⁸⁴, так і міський голова Геннадій Труханов¹⁸⁵.

Суспільний та елітний консенсус щодо необхідного опору ворогові залишається чинним упродовж всього періоду війни. Однак проблеми (як національного, так і локального масштабу), які накопичуються в громадах, потребують обговорення. Такі дискусії не завжди є конфліктними чи конкурентними, проте елементи політичного позиціонування в регіональному медійному та суспільному просторі спостерігаємо досить чітко.

Висновки

- Правовий режим воєнного стану передбачає централізацію управління країною. Головний інструмент центру – військові адміністрації.
- Істотний вплив на ситуацію в регіонах здійснюють силові органи, які й далі реалізують жорстку антикорупційну політику Української держави.
- Попри окремі неузгодженості у взаємодії з вертикально державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у посиленні оборони країни та збереженні національної стійкості.

¹⁸⁰ Президент заявив, що вибори в Україні можливі після завершення «гарячої стадії війни». Укрінформ. 2025. 2 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3944499-pisla-togo-ak-zakincitsa-voennij-stan-cekati-roki-na-provedenna-viboriv-ne-potribno-zelenskij.html>

¹⁸¹ «Я взагалі нікуди не хочу балотуватися». Садовий про можливість участі у виборах. Суспільне Львів. 2024. 31 грудня. URL: <https://suspilne.media/lviv/914575-a-vzagali-nikudi-ne-hocu-balotuvatisa-sadovij-pro-mozlivist-ucasti-u-viborah/>

¹⁸² Нові розклади в Одеській міськраді: колишні представники ОПЗЖ остаточно об'єдналися з «Довіряй ділам». Думська. 2024. 25 грудня. URL: <https://dumskaya.net/news/novye-rasklady-v-odesskom-gorsovete-byvshie-pred-186812/ua/>

¹⁸³ У Львівській міськраді пояснили терміновість скликання сьогоднішньої позачергової сесії. Leopoldis.news. 2024. 31 грудня. URL: <https://leopolis.news/post/115872/u-lvivskiy-miskradi-poyasnyly-terminovist-sklykannya-sogodnishno-pozachergovo-sesi>

¹⁸⁴ Війна, деколонізація, вибори: Як Одещина переживає важкий період. Інтерв'ю з Олегом Кіпером. Суспільне Одеса. 2025. 3 січня. URL: <https://suspilne.media/odesa/917317-vijna-dekolonizacia-vibori-ak-odesina-perezivae-vazkij-period-intervu-z-olegom-kiperom/>

¹⁸⁵ Геннадій Труханов, мер Одеси: В обґрунтованій злобі до ворога маємо зберегти обличчя гідної нації. Укрінформ. 2024. 9 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3883149-gennadij-truhanov-mer-odesi.html>

- Діє система державного управління у формі військових адміністрацій та місцевого самоврядування, яка відповідає вимогам режиму воєнного стану. Така система управління апробована та функціонує. ВА та ОМС відпрацювали механізми взаємодії, а процеси пристосування до реалій існування та розвитку на основі як співпраці, так і конкурентної взаємодії в умовах війни близькі до завершення. ВА та ОМС відпрацювали механізми кооперації – причому як взаємодії співпраці, так і взаємодії конкурентної. Нова сформована модель взаємодії зрозуміла як для еліт, так і для суспільства загалом.

- Лідерство елітних груп у суспільних процесах у регіонах зафіксовано їхнім представництвом не тільки в ОМС, але й у ВА. Місцеві інститути влади прагнуть вибудувати стійкі стосунки з новими соціальними групами, розвинути систему міжнародного та міжрегіонального діалогу, взаємодії з новими соціальними групами: військовими, ветеранами та волонтерами.

- Головні зусилля регіонів наразі спрямовано на забезпечення стійкості країни та опір агресорові. Однак поступово починаються процеси пошуку стратегій розвитку регіонів після закінчення війни. Ключові питання відповідних дискусій – стосунки на лінії «центр – регіони» та напрями розвитку кожного конкретного регіону.

5. ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

5.1. Військове навантаження на місцеве самоврядування

19 листопада 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Державний бюджет України на 2025 рік». Пріоритетом № 1 держбюджету є безпека і оборона.

Відповідно до абзацу другого частини першої статті 35 Закону України «Про національну безпеку України», обсяг видатків на фінансування сектора безпеки і оборони має становити не менше 5 % запланованого обсягу внутрішнього валового продукту (ВВП), з яких не менше від 3 % – на фінансування Сил оборони. Проте, за інформацією Міністерства фінансів України¹⁸⁶, **у 2025 р. на безпеку та оборону спрямовано 26,3 % ВВП країни**, адже це ключовий пріоритет. **З визначених у держбюджеті 2025 р. видатків на рівні 3,94 трлн грн понад половину становлять видатки на оборону – 2,23 трлн грн.** Зокрема, на оплату праці військових передбачено 1,16 трлн грн, на озброєння та військову техніку – 739 млрд грн, на розвиток оборонної промисловості – 55,1 млрд грн, на фінансування закупівлі безпілотників (БПЛА) у 2025 р. буде виділено 46,9 млрд грн. Отже, військові видатки держбюджету 2025 р. охоплюють грошове, речове та продовольче забезпечення військових, придбання озброєння, військової техніки та підтримку оборонно-промислового комплексу.

Після ухвалення парламентом державного бюджету та доведення місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад, визначених держбюджетом показників міжбюджетних відносин, розпочинається процес підготовки та схвалення місцевих бюджетів відповідними місцевими радами, окрім тих, де, відповідно до частини першої статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», утворено тимчасові державні органи – військові адміністрації¹⁸⁷. Там повноваження зі складання та затвердження (внесення змін до них) обласних, районних бюджетів¹⁸⁸ та бюджетів населених пунктів покладено на відповідні військові адміністрації.

Процес підготовки та схвалення місцевих бюджетів здійснюють відповідні місцеві ради лише на тих територіях, де, відповідно до частини першої статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», утворено тимчасові державні органи – військові адміністрації. Там повноваження зі складання та затвердження (внесення змін до них) обласних, районних бюджетів та бюджетів населених пунктів покладено на відповідні військові адміністрації.

Таким чином, після ухвалення парламентом державного бюджету та доведення місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних місцевих рад, визначених держбюджетом показників міжбюджетних відносин, у понад 340 адміністративних одиницях місцеві бюджети затверджують не обрані склади

¹⁸⁶ Верховна Рада України прийняла держбюджет на 2025 рік: оборону країни буде забезпечено. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukrainy-priyniala-derzhbiudzheth-na-2025-rik-oboronu-krainy-bude-zabezpecheno>

¹⁸⁷ Указ Президента України «Про утворення військових адміністрацій» № 68/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>

¹⁸⁸ Відповідно до Постанови Верховної Ради України № 3650 від 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів» зараз в Україні є 136 районів (з них 17 районів знаходяться на тимчасово окупованих територіях: 10 районів в АР Крим, 3 райони – в Донецькій області та 4 райони – в Луганській області). URL: https://decentralization.ua/newrayons?area_id=&sort_by_otg_count=&sort_by_square=&sort_by_population=&sort_by_villages_count=

місцевих рад, а начальники військових адміністрацій. Проте аналіз затверджених начальниками військових адміністрацій місцевих бюджетів на 2025 р.¹⁸⁹, що оприлюднені на 03.01.2025 р. на офіційних вебсторінках МВА, дозволяє констатувати таке: попри деякі побоювання, що бюджети цих адміністративних одиниць будуть насамперед спрямовані на фінансування військових заходів, структура їхніх бюджетних видатків така сама, як і в адміністративних одиницях, де бюджети схвалювали на сесіях відповідних місцевих рад. Тобто фінансуються бюджетні програми на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист населення, культуру, екологію, комунальне господарство тощо.

Взаємодопомога територіальних громад у справі ліквідації наслідків бойових дій та відбудови зруйнованих або пошкоджених інфраструктурних об'єктів головним чином здійснюється в межах національного проєкту «Пліч-о-пліч». Один з успішних прикладів реалізації цього проєкту, зокрема, наводить Віцепрем'єр-міністр з відновлення України – міністр розвитку громад та територій України О. Кулеба: на деокупованій частині Херсонщини зусиллями понад 100 громад із 15 областей відновлено понад 1500 житлових будинків¹⁹⁰.

Комунікація із закордонними партнерами є важливою з погляду просування на міжнародній арені мирних ініціатив України (зокрема, принципів справедливого миру), а також залучення іноземної допомоги для відбудови громад і територій. Наприклад, за інформацією керівника Офісу Президента України А. Єрмака, на грудень 2024 р. вже 90 % місцевих рад ухвалили рішення про підтримку Плану Перемоги, представленого Президентом України¹⁹¹; наступним етапом стане звернення органів місцевого самоврядування про підтримку цього Плану до колег із 54 країн світу¹⁹².

Міжнародна співпраця територіальних громад стала одним з інструментів підвищення стійкості України в умовах російської агресії¹⁹³. Українські міста та громади активно укладають угоди про партнерство з європейськими¹⁹⁴. Ця співпраця найчастіше передбачає залучення фінансування для розв'язання тих чи тих проблем, появу інституційних форм співпраці, культурний та освітній обмін, гуманітарну співпрацю. Крім того, у багатьох громадах реалізують проєкти міжнародних благодійних та донорських організацій. Така співпраця спрямована на подолання нагальних проблем українських громад. Водночас вона створює передумови для стійких і взаємних впливів між українськими та закордонними громадами.

¹⁸⁹ Наприклад, розпорядження Голови донецької Обласної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації від 09.12.2024 № 815/5-24 «Про обласний бюджет на 2025 рік». URL: <https://dn.gov.ua/npa/pro-oblasnij-byudzet-na-2025-rik-0510000000-kod-byudzhetu?v=675c3afd74ab3>; Розпорядження Начальника Чернігівської міської військової адміністрації Чернігівського району Чернігівської області від 27.12.2024 № 430 «Про затвердження бюджету Чернігівської міської територіальної громади на 2025 рік». URL: https://mva.cg.gov.ua/web_docs/39467/2024/12/docs/430.pdf

¹⁹⁰ Внесок і завдання територіальних громад щодо реалізації плану стійкості. Національний інститут стратегічних досліджень, 2024, 27.12. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnesok-i-zavdannya-terytorialnykh-hromad-shchodo-realizatsiyi-planu>

¹⁹¹ Програми підтримки українців, вітчизняне оборонне виробництво та робота з партнерами – підсумкове засідання Конгресу місцевих та регіональних влад за рік. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво, 2024, 17 грудня. URL: <https://www.president.gov.ua/news/programi-pidtrimki-ukrayinciv-vitchiznyane-oboronne-virobnic-95061>

¹⁹² Внесок і завдання територіальних громад щодо реалізації плану стійкості. Національний інститут стратегічних досліджень, 2024, 27.12. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnesok-i-zavdannya-terytorialnykh-hromad-shchodo-realizatsiyi-planu>

¹⁹³ Міжнародні партнерства – один з чинників стійкості українських громад. Децентралізація. 2023. 26 вересня. URL: <https://decentralization.ua/news/17235>

¹⁹⁴ Міста-побратими з восьми країн світу привітали дніпрян з Днем міста. Суспільне Дніпро. 2023. 9 вересня. URL: <https://suspilne.media/dnipro/569069-mista-pobratimi-dnipra-z-vosmi-krajin-svitu-privitali-dnipran-z-dnem-mista/>

Чинники, що послаблюють бюджетні спроможності громад, регіонів

У 2024 р. податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) військовослужбовців перенаправлено з місцевих бюджетів до центрального¹⁹⁵. Для багатьох регіонів це рішення означало втрату значної частини доходів¹⁹⁶. Керівники як ОМС, так і ВА (розпорядника обласних та районних бюджетів) розцінили це рішення як таке, що послабить можливості регіонів. Причому не тільки в питаннях подолання місцевих проблем, а й у питаннях допомоги війську.

У 2024 р. вилучено з обласних бюджетів реверсну дотацію. Критично оцінили таке рішення як керівники ВА, так і ОМС¹⁹⁷. Про те, що це рішення відчутно вплине на можливості самоврядування допомагати війську, говорили міські голови Одеси та Львова. Зокрема, Андрій Садовий заявляв, що місту доведеться залучати кредитні ресурси, аби реалізувати плани міської ради з фінансування військових частин¹⁹⁸. Це своєю чергою істотно ускладнить фінансовий рік для Львова¹⁹⁹.

Варто звернути увагу на практику 2024 р. **щодо виділення з місцевих бюджетів на військові цілі.** У 2024 р. низка аналітичних центрів намагалася здійснити підрахунок коштів, виділених на потреби оборони з місцевих бюджетів (зокрема, обласних центрів) за попередній, 2023 р. Наразі немає єдиної методики визначення видатків місцевих бюджетів на підтримку сектора оборони та національної безпеки. Аналітики Громадської організації «Трансперенсі Інтернешнл Україна» пояснюють це тим, що вітчизняне законодавство не передбачає прямих витрат на цей сектор (крім фінансування добровольчих формувань територіальної громади, або ДФТГ); правомірність навіть активно використовуваної закупівлі дронів та військового спорядження (шоломів, теплові зорів тощо) для ЗСУ може бути поставлено під сумнів²⁰⁰. Як наслідок, органи місцевого самоврядування змушені підтримувати армію в непрямий спосіб (через встановлення додаткових виплат мобілізованим мешканцям громад, забезпечення медичних закладів для їх лікування, купівлю військових облігацій, фінансування цільових програм адаптації ветеранів тощо).

Пряма підтримка ЗСУ з місцевих бюджетів стане можливою в разі набуття чинності Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з підтримки сектору безпеки і оборони України» № 3812-IX від 18.06.2024 р. Він ухвалений Верховною Радою України на основі однойменного Законопроекту № 9559-д від 30.08.2023 і наразі очікує на підпис Президента України²⁰¹.

За підрахунками інформаційного ресурсу «UA War Infographics» та Комітету виборців України, в абсолютних показниках на підтримку ЗСУ найбільше витратили:

¹⁹⁵ Військовий ПДФО буде спрямовано на армію: Закон прийнято. LIGA ZAKON. 2023. 8 листопада. URL: https://biz.ligazakon.net/news/223377_vyskoviy-pdf-bude-spryamovano-na-armyu-zakon-priynyato

¹⁹⁶ Гомон Н. Вилучення військового ПДФО з місцевих бюджетів: як це вплине на громади Чернігівщини. Суспільне Чернігів. 2023. 15 вересня. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/573671-viluchenna-vijskovogo-pdf-z-miscevih-budzetiv-ak-ce-vpline-na-gromadi-chernigivshini/>

¹⁹⁷ Керівники регіональних громад масово закликають уряд не вилучати гроші з місцевих бюджетів. Цензор.НЕТ. 2024. 14 листопада. URL: https://censor.net/ua/news/3519975/vyluchennya_grosheyi_z_mistsevyh_byudjetiv

¹⁹⁸ «Грошей завжди недостатньо». Садовий про ухвалення бюджету громади та підсумки 2024 року. Суспільне Львів. 2024. 30 грудня. URL: <https://suspilne.media/lviv/914485-grosej-zavzdi-e-nedostatno-sadovij-pro-uhvalenna-budzetu-gromadi-ta-pidsumki-2024-roku/>

¹⁹⁹ Любаров М. Бюджет Львова-2025: чи вдасться місту не потрапити в кредитний зашморг. Львівська Пошта. 2025. 6 січня. URL: <https://www.lvivpost.net/city/byudzheth-lvova-2025-chy-vdastsya-mistu-ne-potrapyty-v-kredytnyj-zashmorg/>

²⁰⁰ Пилипенко Я. Туманне число: скільки найбільші міста витрачають на допомогу ЗСУ. Лівий берег, 2024, 23 квітня. URL: https://lb.ua/blog/iaroslav_pylypenko/609815_tumanne_chislo_skilki_naybilshi.html

²⁰¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з підтримки сектору безпеки і оборони України. Проект Закону України. № 9559-д від 30.08.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42648>

Київ – 8,9 млрд грн, Дніпро – 1,6 млрд грн, Хмельницький – 1,5 млрд грн, Житомир – 1,3 млрд грн, Одеса – 1,1 млрд грн. За часткою витрат на оборону в структурі видатків місцевого бюджету п'ятірка лідерів розташувалася таким чином: Житомир – 38 %, Хмельницький – 37 %, Полтава – 14 %, Київ – 14 %; наступні місця з часткою в 10 % обійняли 4 міста – Черкаси, Миколаїв, Івано-Франківськ та Чернігів²⁰². Усього, за висновками Комітету Виборців України, протягом досліджуваного періоду обласні центри витратили на підтримку ЗСУ зі своїх бюджетів 19,5 млрд грн²⁰³.

За оцінкою «Трансперенсі Інтернешнл Україна», найбільші видатки зі своїх бюджетів на підтримку армії спрямували: Київ – 7,5 млрд, Дніпро – 2 млрд грн, Одеса – 1,1 млрд грн, Львів – 1 млрд грн. Однак за часткою витрат на підтримку оборони серед інших бюджетних видатків лідерами стали: Суми – 10,1 % видатків місцевого бюджету, Дніпро – 9,2 %, Київ – 9 %, Житомир – 8,9 %, Одеса – 8,8 %, Хмельницький – 8,7 %, Івано-Франківськ – 7,5 %²⁰⁴.

5.2. Аналіз місцевих бюджетів

Портрет України буде не повним без урахування портрета територіальних громад – мешканців, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища чи міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями держави.

Загалом саме децентралізація владних та фінансових повноважень держави на користь місцевого самоврядування є однією з найвизначальніших реформ із часів української незалежності, яка вповні продемонструвала свою життєздатність, у тому числі й у період повномасштабного військового протистояння.

В умовах значних статистичних обмежень, пов'язаних з безпековим складником, найбільш інформаційно значущим та адекватним джерелом статистичної оцінки справ громади можна вважати аналітичну оцінку їхніх бюджетів. Саме фінансовий аспект є одним із найістотніших, від якого значною мірою залежить успішність функціонування територіальних громад. Наявність економічно активних суб'єктів підприємницької діяльності, достатня кількість кваліфікованих трудових ресурсів, розвинена промислова та соціальна інфраструктура – усе це та багато іншого є основою для успішного розвитку громади.

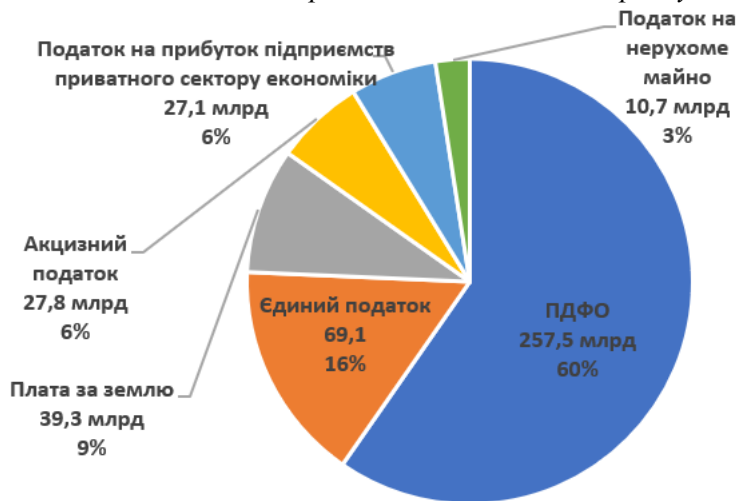
За 2024 р. до загального фонду місцевих бюджетів надійшло 451 млрд грн, що на 85,6 млрд (24,1 %) більше проти 2023 р. Основні джерела доходів загального фонду місцевих бюджетів (без урахування міжбюджетних трансфертів) у 2024 р. наведено на Рис. 5.1.

²⁰² Коцюба О. Хто в Україні є «топ-донором» ЗСУ: інфографіка по містах. Апостроф, 2024, 31 березня. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2024-03-31/kto-v-ukraine-yavlyaetsya-top-donorom-vsu-infografika-po-gorodam/317769>

²⁰³ КБУ: облцентри спрямували на ЗСУ 19,5 млрд грн. Лівий берег, 2024, 14 березня. URL: https://lb.ua/news/2024/03/14/603392_kv_u_obltsentri_spryamuvali_zsu_195.html

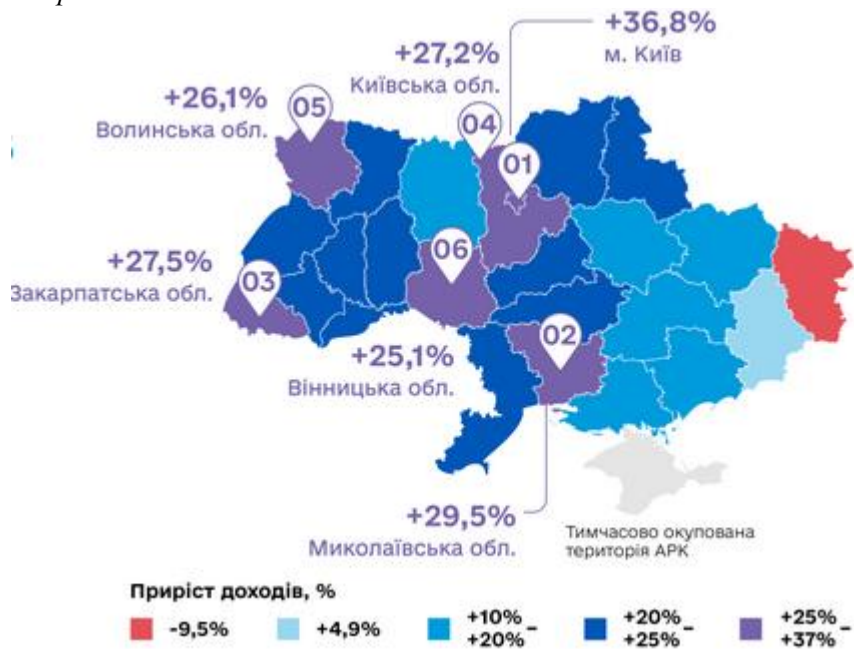
²⁰⁴ Пилипенко Я. Туманне число: скільки найбільші міста витрачають на допомогу ЗСУ. Лівий берег, 2024, 23 квітня. URL: https://lb.ua/blog/iaroslav_pylypenko/609815_tumanne_chislo_skilki_naybilshi.html

Рис. 5.1. Основні джерела доходів загального фонду місцевих бюджетів 2024 р.²⁰⁵

Найбільший приріст доходів загального фонду місцевих бюджетів у 2024 р. зафіксовано м. Києві (+36,8 %) і в таких областях: Миколаївська (+29,5 %), Закарпатська (+27,5 %), Київська (+27,2 %), Волинська (26,1 %), Вінницька (+25,1 %) (Рис. 5.2).

Рис. 5.2. Шість перших регіонів за приростом доходів загального фонду місцевих бюджетів у 2024 р.²⁰⁶

За підсумками 2024 р., лідерами були Львівська, Київська, Закарпатська, Волинська та Вінницька області²⁰⁷. Це вповні відповідає стану економіки в умовах воєнного стану, коли економічний розвиток переважно зосереджується в західних регіонах, які розташовані далеко від лінії бойових дій і в які релокуються підприємства й населення зі сходу.

²⁰⁵ Див.: URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_zh_2024_r_do_zagalnogo_fondu_mistsevikh_biudzhativ_nadiis_hlo_451_mlrd_grn_na_856_mlrd_bilshe_nizh_u_2023_r-4980

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Див.: URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/minfin_u_2022_rotsi_do_zagalnogo_fondu_mistsevikh_biudzheti_v_nadiishlo_maizhe_400_mlrd_grn-3856

Основним джерелом наповнення місцевих бюджетів є ПДФО – 183,1 млрд грн, або 37,2 % від загальної суми за 9 місяців 2024 р. Проте у 2024 р. вилучення військового ПДФО з місцевих бюджетів негативно вплинуло на їхній фінансовий стан: частка місцевих доходів у зведеному бюджеті відчутно знизилася з 24,4 % у 2022 р. (найвищий рівень) до 15,8 % за результатами виконання зведеного бюджету за 9 місяців 2024 р.²⁰⁸

Ще більше зниження доходів через вилучення військового ПДФО (-26 %) спостерігаємо в обласних бюджетів. В цілому обласні бюджети сформували 24 % загального обсягу доходів місцевих бюджетів, селища і села – по 18 %, решта – це бюджети міст, серед яких 39 % займає бюджет міста Києва²⁰⁹.

Порівняльну діаграму обсягів бюджетів територіальних громад і обласних бюджетів регіонів наведено на Рис. 5.3 (ранжування за рівнем зниження обсягу бюджетів громад).

Рис. 5.3. Обсяги виконання бюджетів територіальних громад і обласних бюджетів за січень – листопад 2024 р., млрд грн²¹⁰

Ще одним важливим джерелом наповнення дохідної частини місцевих бюджетів залишаються державні дотації та субвенції (які сягнули 98,6 млрд грн за 9 місяців 2024 р., або 20 % від загального фонду доходів).

Саме завдяки цим ресурсам органи місцевого самоврядування й надалі мають можливість фінансувати першочергових потреб на місцевому рівні.

В 2024 р. додатково загострилося питання щодо дотаційності територіальних громад і різниці в рівні доходів між спроможними і дотаційними громадами. Вилучення військового ПДФО особливо погіршило фінансовий стан громад, на території яких розташовані військові підрозділи. У зв'язку з цим збільшилися компенсаційні трансфери місцевим бюджетам, зокрема в листопаді до місцевих бюджетів надійшло 16,4 млрд грн трансфертів з держбюджету, з яких 1,8 млрд грн становить базова дотація та 1,1 млрд грн – додаткові дотації. Офіційні державні

²⁰⁸ Аналіз місцевих бюджетів за 9 місяців 2024 року: як війна та бюджетні новації вплинули на місцеве самоврядування. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/18931?page=13>

²⁰⁹ Як війна змінила бюджетну карту України і як громади адаптуються до нових реалій – експертний аналіз. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/18972?page=10>

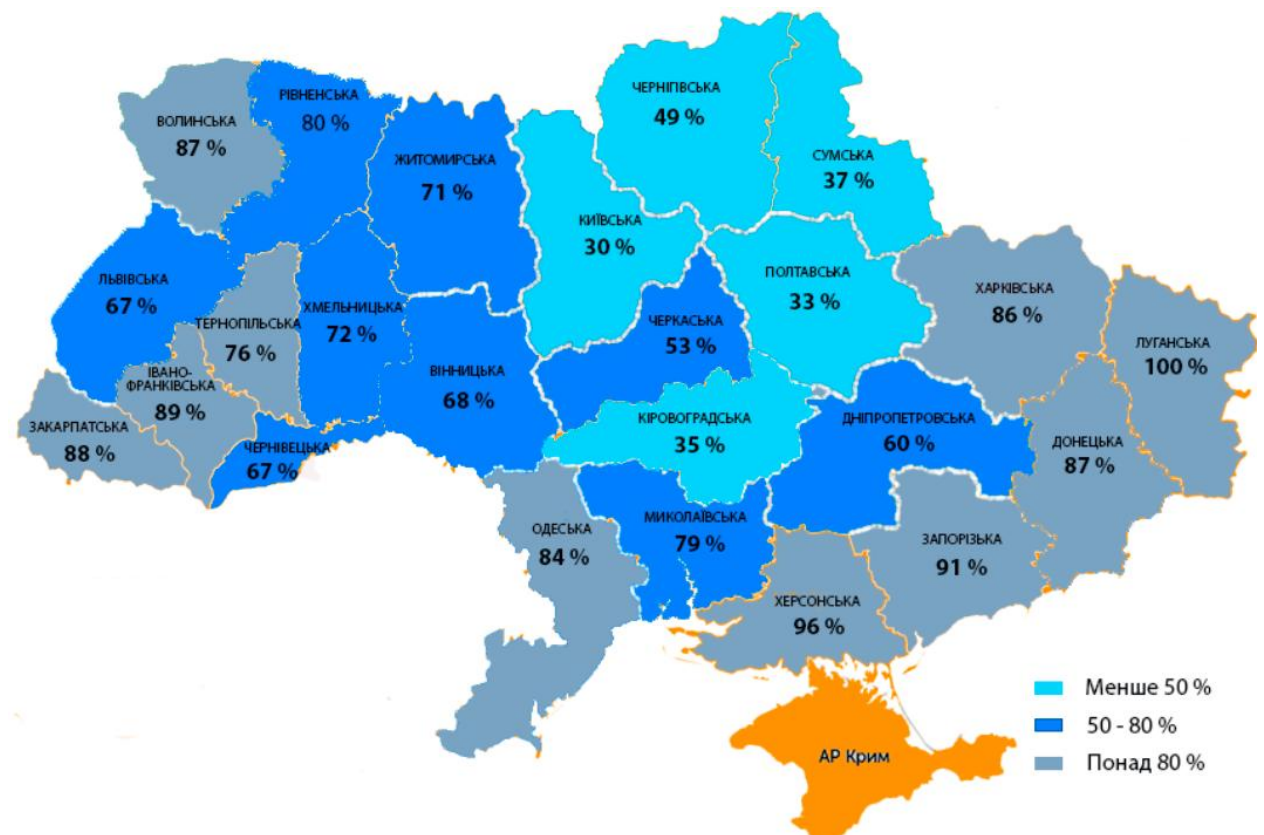
²¹⁰ За даними порталу «Open budget». URL: <https://openbudget.gov.ua/>

трансфerti в перерахунку на 1 мешканця у 2024 р. зросли проти минулого року і становлять 3,01 тис. грн (загальний фонд)²¹¹.

Чинна система горизонтального вирівнювання податкоспроможності громад базується на оцінці рівня надходжень на одного жителя²¹². Ще до початку воєнних дій в експертному середовищі були поширені погляди щодо необхідності її корегування, особливо щодо сплати ПДФО (за містом розташування або за містом реєстрації) чи зміни рівнів показників індексів податкоспроможності для визначення потреби сплачувати базову або реверсну дотацію. Через війну ці старі проблеми загострилися, зокрема через відсутність реальної статистики щодо чисельності населення (наслідки міграційних та релокаційних процесів). Фактично податкоспроможність громад зараз регулює Мінфін частково в ручному режимі. Наприклад, у 2024 р. реверсна дотація залишалася в місцевих бюджетах, натомість у 2025 р. її знову вилучатимуть до державного бюджету (за винятком прифронтових громад).

На Рис. 5.4 наведено карту регіонів України із зображенням відсотка громад від загальної кількості громад регіону, які отримують базову дотацію.

Рис. 5.4. Регіональний розподіл спроможності громад

Лише п'ять регіонів мали частку дотаційних громад менше від 50 %. Серед них безперечними лідерами є Київська, Полтавська, Кіровоградська та Сумська області. У дев'яти регіонах така частка становила 50–80 %, решта 10 регіонів мали частку дотаційних громад понад 80 %.

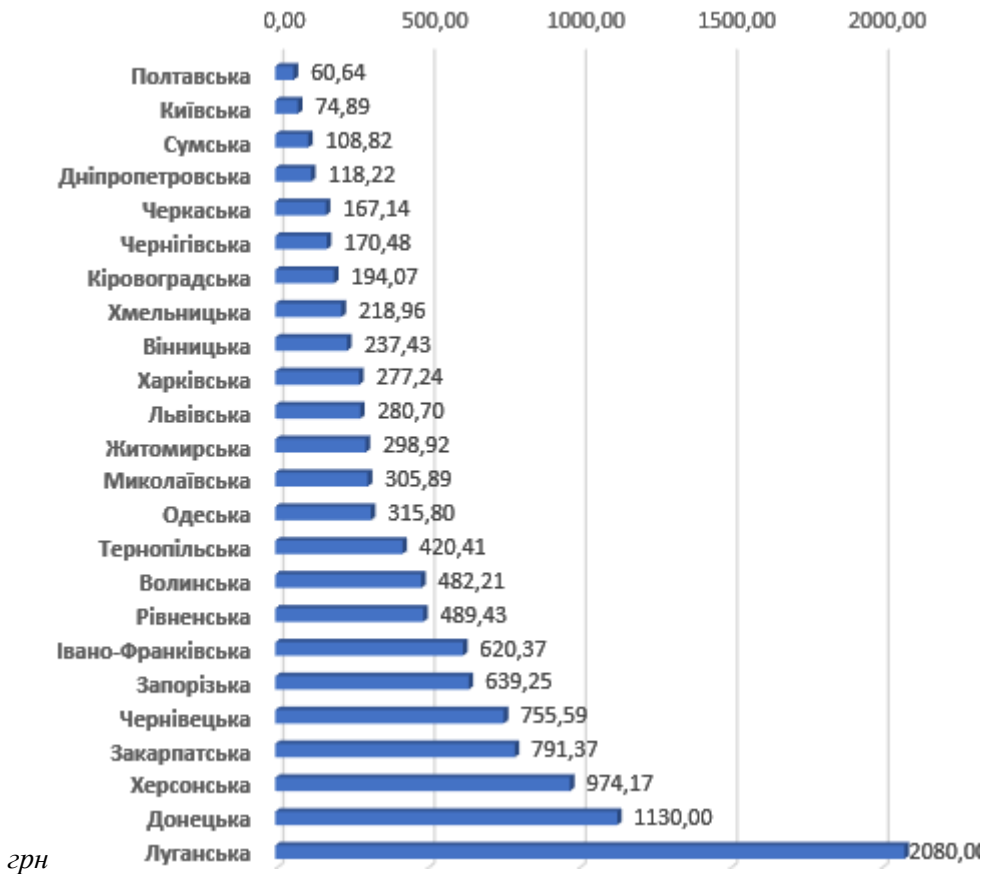
²¹¹ За даними проєкту ULEAD на 3 кв. 2024 р.

URL: https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0

²¹² Згідно з нею місцеві бюджети з індексом податкоспроможності нижче від 0,9 середнього показника по Україні отримують базову дотацію для підвищення рівня їх бюджетної забезпеченості, натомість місцеві бюджети з індексом податкоспроможності вище від 1,1 перераховують частину своїх бюджетних ресурсів для підтримки менш спроможних громад.

Точнішим показником рівня регіональної дотаційності є інтегральний розподіл базової дотації (у перерахунку на одного мешканця області). За цим показником лідери змінюються: на першому місці Полтавська область, а Дніпропетровська перейшла до групи регіонів-лідерів з бездотаційності (Рис. 5.5).

Рис. 5.5. Розмір базової дотації територіальних громад, у перерахунку на 1 жителя,

Дедалі більше відчувається диспропорція між спроможними та дотаційними громадами (Табл. 5.1). Показовим прикладом таких контрастів є Дніпропетровська область:

- Дніпровська міська громада має найвищий у регіоні обсяг доходів 21,9 млрд грн та рівень офіційних трансфертів 15,24 %, що є прикладом фінансової самостійності та стабільності;
- Слобожанська селищна громада має обсяг доходів 1,09 млрд грн з рівнем офіційних трансфертів 8,21 %, що є прикладом фінансового самозабезпечення;
- Нікопольська міська громада має обсяг доходів 1,09 млрд грн, рівень офіційних трансфертів 29,31 %, що є прикладом стійкості громади, яка попри регулярні обстріли, зберігає фінансову спроможність;
- Марганецька міська громада має обсяг доходів 415 тис. грн, рівень офіційних трансфертів 40,12 %, попри постійні обстріли, громада бореться за виживання, але продовжує функціонувати;
- Грушівська сільська громада (Криворізький район) – найвищий рівень дотацій (53,73 %) за прибутків 45,61 млн грн. Має значну залежність від державного фінансування.

Таблиця 5.1.

Наявні диспропорції регіонального розвитку

Назва області	Рівень доходів на 1 мешканця по областях та громада ²¹³		
	Середній по області	Максимальний в області	Мінімальний в області
Вінницька	5 436	15 369 (Ладижинська міська ТГ)	2 506 (Джуринська сільська ТГ)
Волинська	4 598	21 293 (Боратинська сільська ТГ)	1 594 (Велимченська сільська ТГ)
Дніпропетровська	7 665	29 672 (Слобожанська селищна ТГ)	2 805 (Марганецька міська ТГ)
Донецька	3 016	21 445 (Шахівська сільська ТГ)	- 674 (Волноваська міська ТГ)
Житомирська	5 606	20 014 (Олійська сільська ТГ)	2 640 (Довбиська селищна ТГ)
Закарпатська	4 343	21 858 (Оноківська сільська ТГ)	1 334 (Керецьківська сільська ТГ)
Запорізька	1 612	8 772 (Долинська сільська ТГ)	- 861 (Розівська селищна ТГ)
Івано-Франківська	4 310	25 821 (Поляницька сільська ТГ)	1 145 (Космацька сільська ТГ)
Київська	11 579	47 713 (Пристолична сільська ТГ)	3 725 (Калитянська селищна ТГ)
Кіровоградська	7 073	10 050 (Петрівська селищна ТГ)	3 922 (Заваллівська селищна ТГ)
Луганська	299	1 156 (Северодонецька міська ТГ)	- 58 (Новописьківська селищна ТГ)
Львівська	5 954	26 202 (Славська селищна ТГ)	1 497 (Стрілківська сільська ТГ)
Миколаївська	5 636	14 443 (Южноукраїнська міська ТГ)	2 108 (Горохівська сільська ТГ)
Одеська	6 101	22 083 (Визирська сільська ТГ)	1 544 (Цебриківська селищна ТГ)
Полтавська	8 716	26 795 (Сергіївська сільська ТГ)	3 079 (Кам'янопотоківська сільська ТГ)
Рівненська	4 322	15 364 (Городецька сільська ТГ)	1 308 (Березівська сільська ТГ)
Сумська	5 560	16 076 (Комишанська сільська ТГ)	1 784 (Середино-Будська міська ТГ)
Тернопільська	4 570	14 500 (Трибухівська сільська ТГ)	1 660 (Мельнице-Подільська селищна ТГ)
Харківська	4 970	17 798 (Наталинська сільська ТГ)	454 (Дворічанська селищна ТГ)
Херсонська	978	4 418 (Кочубейська сільська ТГ)	96 (Генічеська міська ТГ)
Хмельницька	5 415	12 373 (Нетішинська міська ТГ)	2 550 (Михайлюцька сільська ТГ)
Черкаська	6 597	25 565 (Степанецька сільська ТГ)	3 326 (Березняківська сільська ТГ)
Чернівецька	3 009	8 515 (Чернівецька міська ТГ)	1 199 (Петровецька сільська ТГ)
Чернігівська	5 618	10 326 (Макіївська сільська ТГ)	3 309 (Холминська селищна ТГ)

Спроможність місцевих бюджетів значною мірою корелюється з процесами відновлення критично важливої інфраструктури, необхідності її довгострокової відбудови та модернізації. Оскільки більша частина проєктів відновлення має спільне фінансування (міжнародні донори, обласні бюджети та бюджети громад) то натеper регіони мають значно відмінні умови для реалізації таких (і не тільки) проєктів. В Таб. 5.2. наведено розподіл регіонів за оцінкою прямих збитків від військової агресії РФ та кількістю пропонованих для реалізації проєктів відновлення та розбудови, що зареєстровані в Єдиній цифровій інтегрованій інформаційно-аналітичній системі управління процесом відбудови (DREAM).

Таблиця 5.2.

Загальна оцінка прямих збитків за регіонами на початок 2024 р. та кількість проєктів відновлення

	Назва регіону	Оцінка прямих збитків ²¹⁴ , \$ млн	Кількість проєктів в DREAM ²¹⁵ (місце регіону в рейтингу за кількістю проєктів)
1	Донецька	37 374	217 (20)
2	Харківська	30 224	898 (2)
3	Луганська	17 127	11 (25)
4	Запорізька	14 773	266 (14)
5	Херсонська	12 277	357 (9)
6	Київська	11 188	1 572 (1)
7	Миколаївська	7 853	493 (4)
8	Чернігівська	5 773	491 (5)
9	Сумська	3 398	397 (8)
10	Дніпропетровська	3 369	566 (3)
11	м. Київ	2 135	87 (24)
12	Одеська	1 471	347 (10)
13	Хмельницька	1 195	305 (11)
14	Житомирська	1 004	279 (13)
15	Полтавська	672	243 (17)
16	Вінницька	480	283 (12)
17	Івано-Франківська	384	233 (18)
18	Львівська	219	439 (7)
19	Рівненська	215	218 (19)
20	Кіровоградська	149	480 (6)
21	Черкаська	128	252 (16)
22	Тернопільська	119	215 (21)
23	Чернівецька	73	260 (15)
24	Волинська	15	96 (23)
25	Закарпатська	11	212 (22)

Розглядаючи проблему регіонального розподілу країни за фінансовими показниками, треба особливо відзначити безпекові питання, що постають натеper, будуть актуальними ще тривалий час та істотно визначатимуть стратегічні і тактичні підходи до планування розвитку регіонів. Відомі фахівці з питань децентралізації, такі як Анатолій Ткачук та В'ячеслав Негода, пропонують визначити безпекові макрорегіони та особливо небезпечні території і для кожного макрорегіону, як передбачено в Державній Стратегії регіонального розвитку, запроваджувати різні політики, встановлювати для найнебезпечніших територій уздовж лінії фронту та

²¹⁴ Київська школа економіки, станом на початок 2024 р. Див.: Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 р. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf

²¹⁵ Див.: URL: <https://bi.dream.gov.ua/#/>

україно-російського кордону програму відселення людей, зміну підходів до економічної діяльності²¹⁶ тощо. Одним з прикладів такого розподілу є ілюстративна карта від ГО «Громадський простір» (Рис. 5.6).

Рис. 5.6. Безпекові макрорегіони України²¹⁷

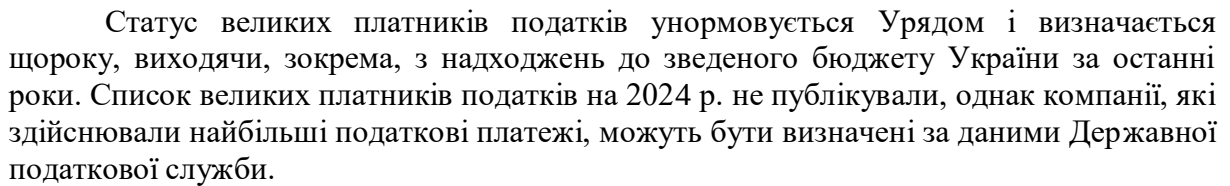
5.3. Регіональні інтереси великого бізнесу

Великі платники податків є основним джерелом наповнення місцевих і регіональних бюджетів, що відрізняється від міжбюджетних трансферів. ПДФО та податки на землю і нерухомість, які вони сплачують, становлять основу бюджетної децентралізації. За умов воєнного часу, зростання економіки супроводжується посиленням впливу великого бізнесу на суспільство та систему врядування. Це зростання має власну географію, соціально-економічний і поки що непроявлений суспільно-політичний вплив, зокрема на рівні регіонів і громад.

Географія оподаткування великих платників залежить від місця реєстрації бізнесів, розташування активів та розподілу операційної діяльності (виробництва, видобутку, ритейлу). За результатами 2024 р. економічна географія не демонструвала прямої кореляції з віддаленістю від фронту, і, відповідно, географія впливу великого бізнесу на регіональні процеси не має такої прямої залежності. Можна припустити, що великий бізнес більше схильний сприяти обороні, ніж вкладатися в повну релокацію.

²¹⁶ Див.: URL: <https://www.facebook.com/anatoliy.tkachuk.71/posts/pfbid0c9TzEWCzrhuiuj71Q5DiJSrSDCXU3rwoNYFS33jv6wvfgLGk3Ds6suYmRYY31QuSel>

²¹⁷ Політика згуртованості: ЄС та Україна. URL: <https://www.prostir.ua/?library=polityka-zhurtovanosti-es-ta-ukrajina-analitychna-zapyska>

На відміну від них, місцеві бізнеси не є великими платниками податків, навіть коли за Господарським кодексом України їх відносять до цієї категорії. Великі платники податків – це зазвичай загальнонаціональний вплив (можливо, нерівномірно розподілений між регіонами), особлива увага з боку органів влади та, імовірно, потреба в політичних комунікаціях. Місцеві ж бізнеси хоч і можуть демонструвати стійкість до політичних змін на регіональному рівні, але політичний масштаб, потрібний для розвитку, звичайно підтримує бізнес національного рівня, який за податковою класифікацією належить до великих платників податків.

Вплив великого бізнесу на суспільно-політичні процеси у 2024 р. за умов воєнного стану був виключно опосередкованим. Великий бізнес забезпечує робочі місця для жителів громад і перебуває під впливом мобілізації; він зацікавлений у захисті своїх активів від негативних наслідків війни, у стабільності національної та регіональної інфраструктури транспорту й енергетики, а також у безпечній логістиці експортно-імпорتنих операцій, зокрема Чорноморський морський коридор і митні кордони з ЄС. Тому великий бізнес неминуче взаємодіє із силами оборони України, комунікує з військовими адміністраціями та органами центральної і місцевої влади.

Наразі можна говорити лише про взаємодію та комунікації великого бізнесу із суспільством, державою і громадами. Політичний потенціал не проявлений, і немає ознак того, що існують бізнес-інтереси щодо перезапуску політичних процесів. Проте варто враховувати як проєкцію минулого досвіду, так і стратегічне планування великого бізнесу щодо свого майбутнього. Великі державні та приватні компанії, які у 2024 р. входили до топу економічних рейтингів, зазвичай мають давню історію. Їхні власники й топменеджери могли (різною мірою, а надто в епоху олігархічної економіки) бути залученими до політичних процесів, що дає частині великих бізнесів певний політичний досвід.

У 2024 р., як і в інші роки повномасштабної війни, бізнес підтримує сили оборони та декларує свої політичні уподобання. Незалежно від воєнного стану, великий бізнес зацікавлений у взаємодії з органами влади та адміністраціями в регіонах і громадах, де зосереджені його бізнес-процеси, а також у представленні своїх інтересів на центральному рівні. За умов перезапуску політичних процесів (його, цілком можливо, враховує великий бізнес у рамках стратегування розвитку) ці інтереси можуть отримати традиційне втілення через вплив на формування органів місцевої та регіональної влади, а також через регіональний вплив на формування органів центральної влади.

Таблиця 5.3.

Великі платники податків у 2024 р.

Назва	Податки, млрд грн, оц.	(Місто реєстрації) Географія бізнесу	Досвід політичних комунікацій	Зовнішні інвестиції (експорт)
ДТЕК	39	(Київ) Київ і обл., Дніпроп., Донецька, Івано-Франківська, Львівська обл.	Так	(ЄС, Туреччина)
Філіп Морріс Україна	30	(Харків) Усі регіони		США
АТБ	27	(Дніпро) Київ і обл., Дніпропетровська, Львівська, Одеська обл., усі регіони		
ІТІ Україна	25	(Київ) Усі регіони		Японія
Імперіал Тобакко	23	(Київ) Усі регіони		Сполучене Королівство
Укргазвидобування	22	(Київ) Київ і обл., Дніпропетровська, Львівська, Полтавська, Харківська обл.	Уряд	(Польща, Румунія, Словаччина)
Енергоатом	37	(Київ) Київ і обл., Запорізька, Миколаївська, Рівненська, Хмельницька обл.	Уряд	
ОККО	19	(Львів) Київ і обл., Львівська, Харківська обл., усі регіони		
Метінвест	20	(Київ) Дніпропетровська, Донецька, Запорізька обл.		(ЄС, Туреччина, Китай, США)
Fozzy Group	10	(Київ) Київ і обл., Дніпропетровська, Львівська, Одеська обл.		
Нова пошта	9	(Полтава) Полтавська обл., усі регіони		
Укргідроенерго	8	(Вишгород) Київ і обл., Дніпр., Запорізька, Кіровоград., Херсон., Черк., Чернів. обл.	Уряд	

Епіцентр К	8	(Київ) Київ і обл., усі регіони	Так	
МХП	7	(Київ) Київ і обл., Вінницька, Дніпропетровська, Черкаська обл.	Так	Саудівська Аравія (ЄС, Сауд. Аравія, ОАЕ, Китай)
Interpipe	5	(Дніпро) Дніпропетровська обл.	Так	(США, ЄС, Саудівська Аравія, ОАЕ)
Kernel	4	(Київ) Київ і обл., Кіровоградська, Одеська, Полтавська обл.	Так	(ЄС, Китай, Індія, Близький Схід)
Арселорміттал Кривий Ріг	6	(Кривий Ріг) Дніпропетровська обл.	Так	Люксембург, Індія (ЄС, Близ. Схід, Півд.-Сх. Азія)
EVA	4	(Дніпро) Дніпропетровська обл., усі регіони	Так	
Укрпошта	3	(Київ) Київ і обл., усі регіони	Уряд	
Астарта	2	(Київ) Київ і обл., Полтавська обл.	Так	(ЄС, Азія)
Укренерго	3	(Київ) Усі регіони України	Уряд	
Ferrexpo	2	(Горішні Плавні) Полтавська обл.	Так	Швейцарія
AMIC ENERGY	2	(Київ) Київ і обл., Дніпропетровська, Львівська, Одеська, Чернівецька обл.		Австрія, Ірландія
Контінентал Фармерз Груп	1	(Тернопіль) Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька обл.		Саудівська Аравія
COMFY	2	(Дніпро) Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Харківська обл.		
VARUS	1	(Дніпро) Київ і обл., Дніпроп., Донецька, Запорізька, Кіровогр., Одеська обл.		
Фармак	1	(Київ) Київ і Київська обл., Усі регіони України		(ЄС, Азія)
Епіцентр Агро	1	(Київ) Київ і обл., Вінницька, Житомирська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська обл.	Так	
SOCAR	1	(Київ) Київ і обл., Львівська, Одеська обл.	Так	Азербайджан
Дарниця	1	(Київ) Київ і обл., усі регіони		
BROCARD	1	(Київ) Київ і обл., усі регіони		
Сентравіс Продакшн Юкрейн	1	(Нікополь) Дніпропетровська обл.		
Фокстрот	1	(Київ) Київ і обл., Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Одеська обл.		
Артеріум	1	(Київ) Київ і обл., усі регіони		Ізраїль
Teva	0,4	(Київ) Київ і обл., усі регіони		
Kusum	0,4	(Суми) Сумська обл., усі регіони	Так	Індія, Швейцарія (Індія, Швейцарія, ЄС)
ІнтерХім	0,3	(Одеса) Одеська обл.	Так	

Виходячи з даних, доступних на початок 2025 р., найбільші податкові платежі до зведеного бюджету України від великих платників податків надходили від компаній,

які не мають вираженої історії політичних комунікацій. Такі компанії принесли бюджету приблизно 175 млрд грн. Великі платники податків, бренди, менеджмент і власники яких мають політичний шлейф, а отже, імовірно, мають досвід політичних комунікацій, сплатили до бюджету близько 80 млрд грн. Державні компанії зі числа великих платників внесли ще 75 млрд грн.

Ця пропорція податкових платежів – 2:1:1 (політично неангажовані : потенційно ангажовані : державні), – імовірно, відобразилась і в надходженнях до місцевих бюджетів, які є частиною зведеного бюджету України. Це дає змогу оцінити потенційний вплив великого бізнесу на політичні процеси в регіонах і громадах. Основний інтерес полягає в економічному розвитку компаній, орієнтованих на бізнес, тоді як вплив компаній з потенційними політичними асоціаціями, потенціал яких приблизно дорівнює тому, що мають державні корпорації, значно менший. Тим часом потенційний політичний вплив останніх є інерційним і орієнтований радше на збереження стійкості, ніж на розвиток.

Аналізуючи розподіл податкових платежів до місцевих бюджетів серед великих платників, можна виокремити три групи регіонів:

- високий рівень надходжень демонструють Київ, Київська та Дніпропетровська області. У столиці та агломерації податки сплачують компанії, зареєстровані на місцевості, серед яких концентровані ритейлові мережі. У Дніпропетровській області, попри наближення фронту, металургійні та агрокомпанії – основні експортери країни (до ЄС, Китаю, Індії, Саудівської Аравії, ОАЕ) – працюють і далі, а ритейл залишається високо концентрованим. В цих регіонах представлені інвестори великого бізнесу з Австрії, Ізраїлю, Індії, Ірландії, Саудівської Аравії, Сполученого Королівства, Швейцарії та Японії;
- середній рівень надходжень від великих платників податків спостерігаємо у Львівській, Одеській та Харківській областях. Великий бізнес, імовірно, зосереджується поблизу експортно-імпоротної логістики, причому Харківська область забезпечує лівову частку видобутку газу в Україні;
- нижчий рівень надходжень мають громади інших регіонів. Вони отримують менші надходження від великого бізнесу, який є більш локалізованим, але менш масштабним.

Таблиця 5.4.

Регіональна присутність великого бізнесу

Регіон	Державні компанії	Компанії з досвідом політичних асоціацій	Компанії без досвіду політичних асоціацій	Зовнішні інвестори
Івано-Франківська область		ДТЕК	КонтФарм	Саудівська Аравія
Вінницька область		Епіцентр Агро, МХП		Саудівська Аравія
Дніпропетровська область	УГВ, Укргідроенерго	Interpipe, АМКР, ДТЕК, МХП, Метінвест	AMIC, COMFY, EVA, Fozzy, VARUS, АТБ, Сентравіс, Фокстрот	Австрія, Індія, Ірландія, Люксембург, Саудівська Аравія
Донецька область		ДТЕК, Метінвест	VARUS, Фокстрот	
Житомирська область		Епіцентр Агро		
Запорізька	Енергоатом,	Метінвест	COMFY, VARUS	

область	Укргідроенерг о			
Київ і область	Енергоатом, УГВ, Укренерго, Укргідроенерг о	Kernel, SOCAR, Астарт, ДТЕК, Епіцентр Агро, Епіцентр К, МХП, Метінвест	AMIC, BROCARD, Fozzy, ImpTbcco, JTI, PhMtrs, EVA, OKKO, Нова пошта, Teva, VARUS, АТБ, Артеріум, Дарниця, Фармак, Фокстрот	Австрія, Ізраїль, Індія, Ірландія, Саудівська Аравія, Сполучене Королівство, Швейцарія, Японія
Кіровоградська область	Укргідроенерг о	Kernel	VARUS	
Луганська область		ДТЕК		
Львівська область	УГВ	SOCAR, ДТЕК	AMIC, Fozzy, АТБ, КонтФарм, OKKO, Фокстрот	Австрія, Ірландія, Саудівська Аравія
Миколаївська область	Енергоатом			
Одеська область		Kernel, SOCAR, ІнтерХім	AMIC, COMFY, Fozzy, VARUS, АТБ, Фокстрот	Австрія, Ірландія
Полтавська область	УГВ	Фетехро, Kernel, Астарт	Нова пошта	Швейцарія
Рівненська область	Енергоатом			
Сумська область		Kusum		Індія, Швейцарія
Тернопільська область		Епіцентр Агро	КонтФарм	Саудівська Аравія
Харківська область	УГВ		COMFY, PhMtrs, OKKO	США
Херсонська область	Укргідроенерг о			
Хмельницька область	Енергоатом	Епіцентр Агро	КонтФарм	Саудівська Аравія
Черкаська область	Укргідроенерг о	Епіцентр Агро, МХП		Саудівська Аравія
Чернівецька область	Укргідроенерг о		AMIC, КонтФарм	Австрія, Ірландія, Саудівська Аравія

5.4. Аналіз міжнародного співробітництва

Одним з інструментів сприяння розвитку громад та регіонів, розв'язання їхніх актуальних економічних, гуманітарних та екологічних проблем доречно вважати транскордонне та міжнародне територіальне співробітництво. В умовах актуальних воєнно-політичних викликів та з урахуванням євроінтеграційних прагнень України використання такого інструменту сприяє залученню додаткових ресурсів, зміцненню транскордонної співпраці з географічними сусідами та координації їхніх спільних зусиль у подоланні локальних та регіональних проблем.

Громади та регіони України володіють широкими можливостями для розвитку та поглиблення співпраці з партнерами з країн Європи. Найперше відзначимо, що на

Україну поширюється дія 8 програм співробітництва ЄС на програмний період 2021–2027 рр. (див. Таб. 5.6), із сукупним фінансуванням на понад 1,3 млрд євро, а саме:

– 3 програми транскордонного співробітництва (Interreg VI-A NEXT Польща – Україна 2021–2027; Interreg VI-A NEXT Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна; Interreg VI-A NEXT Румунія – Україна)²¹⁸.

– 2 програми транснаціонального співробітництва (Interreg VI-B NEXT Чорноморський басейн; Дунайська регіональна програма (Interreg VI B)²¹⁹.

– 3 програми міжрегіонального співробітництва (Interreg Europe²²⁰, URBACT²²¹, а також ESPON²²²), які охоплюють усю територію України.

Доречно також зауважити, що на українські прикордонні території поширюється дія макрорегіональної стратегії Європейського Союзу для Дунайського регіону.

Таблиця 5.5.

Програми співробітництва ЄС, що охоплюють території українських регіонів та громад

Область	Програми транскордонного співробітництва			Програми транснаціонального співробітництва	
	Interreg VI-A NEXT Польща – Україна 2021–2027	Interreg VI-A NEXT Польща – Україна 2021–2027	Interreg VI-A NEXT Польща – Україна 2021–2027	Interreg VI-B NEXT Чорноморський басейн	Дунайська регіональна програма (Interreg VI B), а також Макрорегіональна стратегія Європейського Союзу для Дунайського регіону
Волинська					
Донецька					
Закарпатська					
Запорізька					
Івано-Франківська					
Львівська					
Миколаївська					
Одеська					
Рівненська					

²¹⁸ Interreg VI-A NEXT передбачає транскордонну співпрацю між регіонами, які є географічними сусідами і межують між собою для вирішення локальних проблем: природоохоронні заходи, розвиток інфраструктури, підтримка малого та середнього бізнесу, проекти в гуманітарній та соціальній сферах (культура, освіта, охорона здоров'я) тощо.

²¹⁹ Interreg NEXТ VI-B орієнтована на широку географію транснаціональної співпраці для розв'язання стратегічних регіональних викликів: співпраця в управлінні великими природними ресурсами, удосконалення транспортної інфраструктури між країнами, ризик-менеджмент стихійних лих, проекти у сфері енергетики тощо.

²²⁰ Interreg Europe є програмою, яка спрямована на обмін передовими практиками та розроблення політик між європейськими регіонами. Це програма міжрегіонального співробітництва, яку співфінансує Європейський Союз. Учасниками програми є всі 27 країн ЄС та Швейцарія, а із січня 2024 року до неї доєдналась Україна, Молдова та країни Західних Балкан.

²²¹ URBACT – Європейська програма, створена для підтримки сталого міського розвитку шляхом обміну досвідом, знаннями та передовими практиками між європейськими містами.

²²² European Spatial Planning Observation Network або ESPON – ініціатива ЄС, орієнтована на розвиток регіонального розвитку та просторового планування через сприяння наукових досліджень, експертний та аналітичний супровід управління та процесу прийняття управлінських рішень на місцевому та регіональному рівнях, обміну знаннями та найліпшими практиками управління.

Тернопільська					
Херсонська					
Чернівецька					

Загалом, на грудень 2024 р., у рамках зазначених програм співробітництва реалізовано або заплановано до впровадження понад 167 проєктів за участі українських партнерів, у межах яких залучено фінансування обсягом більше ніж 91 млн євро²²³.

Наголосимо, що частина представлених інструментів співробітництва є актуальними для територій, котрі не є безпосередньо прилеглими до кордону з країнами Європи. Зокрема, ідеться про «Interreg Europe», що створює можливості для участі в програмах співробітництва для регіонів, які не є прикордонними або ж є географічно віддаленими від кордонів країн ЄС (наприклад, території сходу України). У цьому ж контексті відзначимо також можливість участі громад та регіонів у процесах транскордонного та міжнародного співробітництва шляхом встановлення симетричного партнерства через укладання угод про партнерство (побратимство), культурного обміну та освітньої мобільності за участі університетів та науково-дослідних установ, реалізації спільних інвестиційних проєктів тощо.

Поряд із цим є широкий перелік юридично закріплених форм співпраці між громадами та регіонами України та країн Європи, що важливо з огляду на євроінтеграційні прагнення України. До таких форм можна віднести, наприклад, створення європейських об'єднань територіальної співпраці (англ. European grouping of territorial cooperation – EGTC), чий потенціал досі не реалізований в Україні – на січень 2025 р. створено тільки одне EGTC «Тиса» у рамках угод між Закарпатською областю та Саболч – Сатмар – Берг EGTC.

Реалізація зазначених можливостей розвитку транскордонного і територіального співробітництва можлива за умови системної державної підтримки, а також фахового супроводу діяльності органів місцевого самоврядування та органів державної влади в частині розроблення та управління проєктами, підготовки кошторису та належної документації, встановлення контактів з потенційними партнерами тощо.

Висновки

- Триває ситуація обмежених можливостей фінансувати з місцевих бюджетів витрати на оборону, яка спричинена прогалинами законодавства. Зокрема, за чинним законодавством, «рішення, прийняті органами місцевого самоврядування з початком введення в Україні воєнного стану, можуть бути поставлені під сумнів з точки зору належності нормативних підстав»²²⁴, а розпорядники місцевих бюджетів ризикують отримати звинувачення в нецільовому витрачанні бюджетних коштів. Врегулювання ситуації з легітимізацією механізмів для надання представницькими та виконавчими органами місцевого самоврядування фінансової та матеріальної підтримки сектора безпеки й оборони держави в умовах воєнного стану (крім надання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв) є можливим через набуття чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з підтримки сектора безпеки і оборони України» (прийнято Верховною Радою України

²²³ Програми ЄС в Україні: від співпраці до результатів. Веб-сайт Асоціації міст України. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/romanyuk_skm_u_programy_yes.pdf

²²⁴ Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з підтримки сектору безпеки і оборони України» № 9559-д від 30.08.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1951497>

18.06.2024 р. та 25.06.2024 направлено на підпис Президентіві України ²²⁵, на 08.01.2025р. закон не підписано).

На сьогодні об'єктивно склалася ситуація для перегляду деяких базових критеріїв, за якими сформовано наявну мапу територіальних громад в Україні та механізмів державної підтримки їхньої спроможності, отже, це має бути:

перегляд адміністративно-територіального устрою країни, ліквідація громад з утраченим унаслідок війни потенціалом, відповідно – перегляд територій громад, що залишаться;

урахування помилок і скандалів, що виникли у 2020 р. під час затвердження Урядом територій окремих громад з використанням силового адміністративного принципу попри думку на рівні самих громад;

новий розподіл громад за рівнем фінансової спроможності;

перегляд самої методики визначення фінансової спроможності громад (чинна система горизонтального рівня себе вичерпала, треба створити відповідний фонд вертикального вирівнювання, що дало б можливість кожній громаді, яка не дотягує умовно до середнього рівня, додавати з розрахунку на душу населення певний відсоток);

актуалізація даних щодо чисельності населення громад;

зміна акцентів державної підтримки на ефективну підтримку менш спроможних громад з метою забезпечити високий рівень соціально-економічного розвитку регіонів України взагалі та подолати істотні диспропорції розвитку громад та регіонів.

- Географія економічної діяльності великих бізнесів у 2024 р. не демонструвала прямої кореляції з відстанню від зони бойових дій. Визначальними залишалися розташування економічних активів, наявність робочої сили та доступність логістики. Відтак великий бізнес був схильний вкладатися переважно в забезпечення стійкості та розвиток громад, а не в наступну релокацію.

- Ознак зацікавленості великого бізнесу в перезапуску політичних процесів не спостережено. Проте рівень взаємодії із суспільством, силами оборони, військовими адміністраціями та органами влади був високим. Це вимагали, зокрема, інтереси бізнесу, що охоплювали доступ до ресурсів, інфраструктури та логістики експортно-імпортних операцій.

- Інтереси великого бізнесу в регіонах залишаються традиційними – взаємодія із системою врядування на територіях з високою концентрацією бізнес-процесів і вплив через цю систему на ухвалення рішень у державі. Наразі ці інтереси реалізуються через адміністративні, а не політичні механізми.

- В поточних умовах українські регіони та громади мають значний потенціал для розвитку транскордонного та міжнародного співробітництва, що доречно вважати одним з інструментів подолання їхніх актуальних проблем та розкриття можливостей для розвитку. Водночас ефективність використання такого інструменту залежить від наявності відповідного інституційного середовища. Зокрема, ідеться про забезпечення інклюзивності співробітництва шляхом залучення широкого кола зацікавлених сторін – організацій громадянського суспільства, представників місцевого бізнесу, наукової спільноти тощо. Крім того, неодмінний і фаховий супровід діяльності учасників транскордонного й територіального співробітництва, зокрема в питаннях реалізації транскордонних і міжнародних проєктів. Таку підтримку можуть

²²⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з підтримки сектору безпеки і оборони України № 9559-д від 30.08.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42648>

здійснювати агенції регіонального розвитку (АРР)²²⁶, а також асоціації проєктних менеджерів, співробітники університетів та науково-дослідних установ.

- Важливим компонентом є проведення навчань, розроблення відповідних методичних рекомендацій для посилення компетенцій працівників органів місцевого самоврядування та органів державної влади, засвоєння ними фахових знань і навичок у сфері управління проєктами, участі в процесах транскордонного та міжнародного співробітництва.

- Важливим є забезпечення системної державної підтримки транскордонного та міжнародного співробітництва за участі громад і регіонів. Ідеться про необхідність передбачити серед переліку трансфертів, що надають з Державного бюджету України місцевим бюджетам, субвенцію місцевим бюджетам на співфінансування транскордонних та міжнародних проєктів і забезпечення врахування цього трансферту під час підготовки проєктів Державного бюджету України на наступні бюджетні періоди, починаючи з 2026 р.

²²⁶ На грудень 2023 р. в Україні створено 23 АРР, з яких 1 (АРР Донецької області) перебуває в процесі припинення через ліквідацію. *Див.*: Звіт про результати діяльності Агенцій регіонального розвитку у 2023 році (Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України).

ПІДСУМКИ

Українське суспільство вже трансформоване війною незворотно. Його нинішню стійкість та згуртованість значною мірою визначає те, що зміни вже відбулись і на січень 2025 р. ситуація є сталою щонайменше протягом попереднього року. Тому стратегічне планування розвитку України, зокрема її євроінтеграція та повоєнне відновлення, має ґрунтуватися на тій базі, яка фактично склалася в результаті одинадцяти років війни. Життя нашого суспільства триває, а для обґрунтування ухвалень управлінських рішень потрібне глибше вивчення на основі польових досліджень та статистичних даних. Сподіваємося, що ця аналітика відкритих даних стане в пригоді для людей, відповідальних за такі рішення.